№ 3 (169) XVI ՏԱՐԻ ՄԱՐՏ 1906

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

„ԴԱՀԻՃՆԵՐԻ ԴԱՀԼԻՃՈՒՄ“

Ճաքեղ, բարձրակամար դահլիճ: Մէջ տեղը պայտաձև մի սեղան, ծածկած կարմիր մահուդով—ակամայ նշանակը յորդառատ արեան: Շուրջը արինաքամ ժողովուրդների ներկայացուցիչները, հայ և թիւրք պատգամաւորներ, ոմանք հպարտ իրանց բարեմիտ պաշտօնով, միւսները մռայլ, թախիծը երեսին, ոմանք էլ գոհ՝ ներկայացուելիք քաղաքական կատակերգութեամբ, պճնւած պալատական բեմին յատուկ սարքերով... Կենտրոնում Ներոնի ձեռակերտողները, աստեղազարդ՝ բայց երբէք գնդակ չը տեսած կրծքով, բանապետութեան նշանազգեստը հագին. վերնատանն էլ պալատական տիրուհիները, շրջապատուած „փայլուն“ շքախմբով—մշտական հանդիսականը արքայավայել ողբակատակերգութիւնների...

„Ամբողջ մի տարի է, որ շարունակւում է հայ-թուրքական անմիտ կոտորածը—այսպէս սկսեց բացման ճառը կովկասեան փոխարքան՝ նա, որ ձիթենու ճիւղի անուան տակ՝ խաղաղման հրամանը բերեց Պետերբուրգից—և իմ բոլոր ջանքերը՝ վերջ տալու այդ խռովութիւններին՝ չը կարողացան կանգնեցնել չարիքը... Հարցն այն չէ, թէ ո՞վ է մեղաւորը այդ խռովութիւնների մէջ, այլ այն, թէ ի՞նչ միջոցներ կարող են իրօք դադարեցնել չարիքը, որ կործանում է երկրի ազգաբնակութիւնը՝ թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս—մի բան, որը ձեռնտու է միայն աւազակների և յեղափոխական կազմակերպութիւնների համար“:

Աւազակներ և

Յեղափոխական կազմակերպութիւնը:

Երկու բառ, նոյնքան հեռու միմիանցից, որքան երկինքն ու երկիրը, բայց միշտ միացւած ցարի հրովարտակների մէջ, փոխարքայական ճառերում և զօրապետների պաշտօնագրերով, իբրև անպատկառ անարգանք մէկին և անուղղակի յարգանք միւսին, իբրև դատագիր կռիւ մէկի դէմ, որ արդարութեան դրօշակակիրն է, և աջակցութիւն միւսին՝ որ աւերմունքի նշանակն է, ժխտումն արդարութեան...

Երկու բառ, որոնք երբէ՛ք և ոչ մի երկրում չեն միացել որևէ մտածողի երևակայութեան, հասարակագէտի ուսումնասիրութեան և քաղաքագէտի ըմբռնումների մէջ,—բայց որոնց դաշնակցելու պատիւը պատկանում է ցարի փոխանորդին, այն և մի ժողովում, որ „կոչումն“ ունի արմատախիլ անելու 15 ամսից ի վեր սանձարձակօրէն թագաւորող աւազակութիւնը, և որի դէմ կռւողն ու պայքարողը եղաւ միմիայն մի ուժ—յեղափոխութիւնը:

Այդ ամբարտաւան „շարադրութիւնը“ մի արդարացումն և մի մեկնաբանութիւն գուցէ միայն ունի, այն՝ որ նա ստեղծագործւեց և արտասանւեց մի դահլիճի մէջ, որ հակառակ իր պճնւածքին և փայլին, կովկասեան արիւնոտ տարեգրութեան մէջ պիտի անւանւի „դահիճների դահլիճ“, այն տեղը, ուր ապրեց, ծրագրեց, և գործադրեց մեծագոյն ոճրագործը—իշխան Գօլիցին, այն վայրը, որ արդարութեան գերեզմանոցն է, ուր խրախուսանքի արժանացան Ներոնի բոլոր երևելի և աներևոյթ գործադրողները, սկսած հիներից մինչև նորագոյնները—մինչև Նակաշիձէ, Անդրէեվ, Բըկով, Տարանովսկի, Տակեաշվիլի, Օչերովսկի և այն ամէնքը, որոնք դաւում են, առանց հրապարակ գալու, որոնք արիւն են տարածում, առանց արիւն տեսնելու...

Եւ այժմ, այդքա՞ն աղետից ու աւերմունքից յետոյ՝ երբ նոյնիսկ չարիքը վերացնելու տեսակէտից, անհրաժեշտ է հրապարակ բերել համակովկասեան թշւառութեան իսկական հեղինակներին, առանց որի այդ օրինակ համագումարները դրական արդիւնք տալ չեն կարող, նոյն փոխարքան, ցարական արդարադատութեան պայծառափայլ ներկայացուցիչը՝ չէ խղճահարւում պաշտօնապէս ասելու. „Հարցը այն չէ, թէ ով է մեղաւորը այս խռովութիւնների մէջ...“ Հարցը հէնց այդ է,—կը պատասխանենք մենք: Եւ պատիւ նրանց, որոնք հակառակ այդ պաշտօնական նախազգուշացման, հակառակ Շիրինկինեան խուզարկիչների ազդած երկիւղին, քաղաքացիական պարտք համարեցին, մամուլի մէջ թէ ժողովներում, ճառերով թէ յօդւածներով, պնդելու և պահանջելու, որ քննեն՝ թէ ով է մեղաւորը, գտնեն ոճիրի հեղինակները, թէև գուցէ բարձրադիր, անմատչելի և շատ ապահով դահլիճներում փակւած...

—„Մեղաւորը դուք էք, ցարի ներկայացուցիչներ, որ յեղափոխական կրակը մարելու նպատակով ժողովուրդը ժողովրդի դէմ քշեցիք և ոճիր տարածեցիք երկրի բոլոր ծայրերում. դուք, որ քաղաքական տանջանքը

սրբագործեցիք, քաջալեր եղաք սպանութեան, ոտի տակ տուիք նոյնիսկ ձեր օրէնքը, ոստիկանութիւնն ու զօրքը չարագործութեան միջոց շինեցիք, և դարձաք թելադրող ու հեղինակ համայնական ոճրագործութեան։ Ձեր տեղը պալատներն ու պաշտօնատները չեն, այլ մեղադրեալի նստարանն ու բանտը։ Ոճրագործ էք՝ թէև պաշտօնեայ, մարդասպան էք՝ թէև անշղթայ…"

Պալատական ժողովում այդ ճշմարտութիւնը, վաւերացեալ հասարակաց անկախ կարծիքի կողմից, բարձրաձայն չը հնչեց այն „պարզ" պատճառով, որ այնտեղ՝ նոյնիսկ „ազատաբեր" մանիֆէստից յետոյ, թագաւորում էր ոստիկանական երկիւղի շունչը, և պատգամաւորներից շատերը՝ մի քանիսը անկեղծօրէն, միւսները յետին մտքերով տարւած, քաղաքական փափկանկատութեան հակառակ՝ ստիպեցին ձեռնոց գցել ոճիրի գլխաւոր հեղինակներին և կամ նրանց, որոնք չարագործների անմիտ և դժոխային գործիքն եղան, անփառունակ վարպետները արեան և աւերմունքի…

Սակայն, նոյնիսկ այդ պայմաններում յանդիմանութեան և բողոքի շեշտը գէթ մի անգամ հնչեց այն սեղանի շուրջը, ուր երբեմն թագաւորում էր միմիայն խոնարհ և լուռ համաձայնութիւն։ Եւ հէնց այն դահլիճի մէջ, ուր երբեմն հակահայկական սև ծրագիրներ մշակողը՝ Գօլիցին, շանթեր էր արձակում յեղափոխութեան հասցէին, սպառնալով հողին հաւասարել հայութիւնը, նոյն այդ քաղաքականութիւնը՝ իր հեղինակի հետ միասին՝ ենթարկւեց հրապարակային թունաւոր դատապարտութեան. ոգևորւած ներբող կարդացւեց յեղափոխութեան հասցէին, ուղղած յատկապէս Դաշնակցութեան, և պալատական ժողովը՝ գէթ մի քանի ժամ՝ դարձաւ դատափետումն պաշտօնական ոճրագործութեան, ծաղր և հեգնութիւն այն բոլորի դէմ, ինչ որ մի քանի տարի առաջ գովքի և փառաբանութեան էր արժանացել։

Ի՜նչ գեղեցիկ դաս։ Այդ նոյն դահլիճների մէջ էր, որ Գօլիցին, 1903-ի անաջող մահափորձից յետոյ, ստացաւ թիւրք բէգութեան սրտաբուխ համակրանքը՝ համեմած հակահայկական սպառնալիքներով. և այսօր այդ նոյն տեղում՝ մահմեդական ժողովրդի անփայլ ներկայացուցիչները, նոյն իսկ նրանք, որոնք թուրք ինտելիգենցիայի տականք ու մրուրն են կազմում, շանթեր էին արձակում Գօլիցինի հասցէին, անէծք կարդում նրա անուան ու քաղաքականութեան։ Որքա՜ն թուք։ Որքա՜ն նախատինք։ Եւ եթէ այդ սատրապը, որ Պետերբուրգ ապաստանած, չի դադարում գաղտնաբար դաւեր լարել „ատելի" Կովկասի դէմ, ունի՝ չենք ասում մարդկային—շռայլութիւն է այդ—գէթ զինւորականի պատիւ, պէտք է վզիցը կապէ իր „գաղտնի զեկուցագրերի" մեծահատոր կապոցը և նետւի Նևայի յորձանքների մէջ—միակ ելքը այս հրապարակային ծանր նախատինքից… Եւ թող „Գօլիցինեան օրինակը" յիշատակելի մնայ նրա մեծ ու փոքր յաջորդների համար, որոնք „Դահիճների դահլիճներում" մշակող նորագոյն ծրագիրների համար՝ պատասխան պիտի տան գալիք օրերին և յեղափոխութեան։

Այո՛, յեղափոխութեան, որին և պարտք ենք քաղաքական ներկայ այլակերպութեան համար, կատարւած շղթայակապ պետութեան բոլոր անկիւններում, նոյն իսկ Թիֆլիսի պալատի մէջ։ Յեղափոխութեան ուրականն էր, որ բաց արեց պալատի դռները ժողովրդական պատգամաւորների առջև. նրա շւաքի երկիւղիցն է, որ „ամենազօր" բարձրադիրները խորհրդի են նստում երեկւան „հպատակների" հետ. նա է, որ չէ թոյլ տալիս „երդւեալներին" ձայն բարձրացնել ի պաշտպանութիւն քայքայւող ռեժիմի, և նա կը լինի, որ դուրս նետելով միապետութեան կռատնից՝ չարիքների չարիքը—ցարիզմի գաղափարը, մաքրագործւած դահլիճների մէջ յաղթականօրէն կը բազմեցնի յեղափոխութեան վեհապետին—ժողովրդական կամքը։

„ԴՐՕՇԱԿԻ" ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(ՈՒՂԱՐԿՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

ԹԻՖԼԻՍ, մարտի 6.

Ոստիկանությունը, հրահանգված կենտրոնական կառավարությունից, շարունակում է զինաթափ անել հայ ժողովուրդին։ Ղազախ զինաթափման գործը վերջացած է։ Բազվի նահանգի մի քանի մասերում կատարում են աններելի խստություններ՝ զինաթափման պատրվակների տակ։ Շատ տեղերում թուրքերը ազատորէն զէնք են կրում։ Կառավարութեան տարբեր վերաբերմունքը դէպի հայերն ու թուրքերը սիրտ է տալիս վերջիններին։

ԲԱԳՈՒ, մարտի 8.

Գանձակից եկող լուրերը անհանգստացնող են։ Տեղական թիւրք ղեկավարները խորհում են վրէժ լուծել իրենց խոշոր կորուստների համար, որ ունեցան գաւառում։ Ադմինիստրացիան թագուն կերպով աջակցում է նրանց։ Թուրքերը փորձում են վերաբնակել հայոց թաղի մէջ կամ մերձականներում, մի հանգամանք որ կարող է նոր բարդութիւններ առաջ բերել։ Հայերը բողոքեցին այն նենգաւոր միտացութեան դէմ, պահանջելով, որ հայոց թաղին մօտեցող թուրքերը հսկողութեան տակ դրւին։ Այլապէս նրանք կարող են հրդեհներ կամ սպանութիւններ առաջ բերել։

ԹԻՖԼԻՍ, մարտի 9.

Հայ-թուրքական պատգամաւորների ժողովը բացւեց փոխարքայի նախագահութեամբ։ Պատգամաւորների թիւը երկու կողմից մօտ 60 է։ Մասնակցում են կառավարչական բարձր պաշտօնեաներ։ Հասարակութեան մէջ հաւատ չը կայ դէպի ժողովը ու նրա հետևանքները։ Անցեալ փորձերը հիասթափեցրել են բոլոր շրջանները։ Սա համարւում է նոր խաղ կառավարութեան և թուրք պրովակատորների կողմից։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

(ՎԵՐՋ)

Ամփոփենք։ Ծայրէ ծայր սև, արտասուելի մի իրականութիւն, ուր բոլոր ձախորդ, հակահասարակական, հակապրոգրեսիվ գործօնները, ձեռք ձեռքի տուած, չինական պատնէշ են ուզում բարձրացնել իրենց և դրսի աշխարհի միջև. մի ժայռ, անապատական միակերպութիւն, որի անեզր ու խաւար ֆօնի վրայ չեն երևում լուսաւոր, յուսատու, կազդուրիչ կէտեր. մի արատաւոր, պաթօլոգիական հոգեբանութիւն, որի հիմքերը ամուր խարսխուած են դարերի գիշերի մէջ և որը բուժելու համար՝ անհրաժեշտ է երկար, անվերջ, քրտնաջան աշխատանք, մի յատուկ ու գերազանց բժշկականութիւն։ Հարկաւոր է ուժեղ, կործանարար մի հողմ, որ փոթորկէ, տակն ու վրայ անէ հսկայական ճահիճը, թարմացնէ մթնոլորտը և հարթէ ազատ ու արդասաւոր դաշտը՝ նոր կեանքի բողբոջների համար։

Ո՞վ պիտի կատարէ այդ կարդինալ Յեղափոխութիւնը...։

Մեզ մեղադրում են—պանիսլամիզմի ու սօցիալ-դեմօկրատիզմի կովկասեան իդէօլօգները—որ մենք, „Հայ Նացիօնալիստներ.“ միայն հայ ժողովրդի մասին ենք մտածել և չենք զբաղուել նաև հարևան թուրքերի կրթութեամբ ու դաստիարակութամբ...

Ահա մի օրիգինալ պահանջ ևս։ Նորընծայական խեղկատակութիւնը քաղաքագիտութեան հովեր է առնում և յաղթականօրէն հասկացնում է մեզ, որ սրանից տասնեակ տարիներ առաջ մենք պիտի նախատեսնէի՞նք փոթորիկը և պիտի մտածէինք նրա առաջն առնել... թուրք ժողովուրդը դաստիարակելով։

Բաւական չէր հայ ինտելիգենցիայի առջև դրուած սիզիֆեան գործը, կովկասահայ ու նոյնիսկ պարսկահայ առաջադիմութեան խնդիրը, տաճկահայերի արիւնոտ դատը՝ կապուած հազարաւոր մտահոգութիւնների ու գերմարդկային ճիգերի հետ, բաւական չէ, որ հայ գործօն երիտասարդութեանը բաժին է ընկել՝ պատմութեան մի չարաշուք անօրինութեամբ՝ ամենատաղտկալի և ամենապերախտ աշխատանքը—գործել մի դժոխային միջավայրում, առանց գործելու մի ազատ կայանի, շրջապատուած ամեն կողմից մարդակեր ցեղերով ու պետութիւններով, հալածուած և՛ Տաճկաստանում, և՛ Պարսկաստանում, և՛ Ռուսաստանում, հալածուած յաճախ նոյնիսկ հարազատներից, երբեք չը վարձատրուած հայ ժողովրդական դատի պաշտօնական „հովանաւորներից“—բաւական չէ այդ անօրինակ, պատմութեան մէջ չը տեսնուած մաքառումը՝ մենք, մի չնչին փոքրամասնութիւն, պիտի ստանձնէինք և թուրք ժողովրդի լուսաւորելու գործը... Չէ, այդ պահանջը ևս լրջութիւն չունի, ինչպէս միւս բոլոր պահանջները, նոյն աղբիւրներից բղխող։ Հային երբեք չեն թոյլ տուել ազատ շունչ քաշել իր հայրենիքում, իր ճակատագրի մասին իսկ հոգալ շատ թէ քիչ ազատօրէն, նրա դպրոցներն են փակել, նրա հասարակական հիմնարկութիւններն են անդամալուծել, նրա ամբողջ ազգային գոյութիւնն են ոտի տակ տուել, մահուան դատապարտել—նրան թոյլ տուե՞լ են ո ւ ր ի շ ի մ ա ս ի ն մտածել, հոգալ...

Բայց եթէ անգամ թոյլ էլ տային՝ պիտի կարողանա՞ր նա իր սեփական նախաձեռնութեամբ, իր ուժերով որևէ էական փոփոխութիւն մտցնել մի ժողովրդի կեանքում, որ միանգամայն տարբեր, բացառիկ է իր մտաւոր, հոգեկան ու բարոյական կենցաղով, իր սօցիալական բովանդակ կազմով, որի խարիսխները ընդհանուր գծերով ցոյց տուինք արդէն։ Երանի չէ՞ր, թէ այդպէս լինէր... Բայց մենք կարծում ենք, որ դա ուտօպիստական, լաւատես մի հայեացք է.—Թուրքի կեանքը վերջ ի վերջոյ նա ինքը պիտի փոփոխէ ու բարւոքէ proprio motu, և ոչ հայերը, ոչ իսկ, իհարկէ, կովկասեան սօցիալ-դեմօկրատները, որքան էլ նրանք ջերմ պաշտպան կանգնեն թուրք պրօլետարիատին, որքան էլ սրտանց փարեն թուրքական վերածնութեան գործին։

Փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը խիստ յարգելի է—տարակոյս չը կայ։ Կուլտուրական հարևանների, մանաւանդ-պէս մօտիկ շփւող հայ ինտելիգենցիայի պարտական էթիկն է՝ հնարաւորութեան—թէկուզ և շատ անձուկ—սահմաններում վարկ տալ մտքերի փրկարար խմորումին՝ մեր մահմեդական դրացիների մէջ։ Թուրք պրօլետարիատին՝ որ այսպէս թէ այնպէս, նորագոյն ինդուստրիալիզմի յորձանքն ընկնելով, կամաց-կամաց շփւում է միւս, աւելի քաղաքակիրթ ազգերի պատկանող պրօլետարիատների հետ՝ պէտք է, անշուշտ, աշխատել քաշել նաև դէպի Նորագոյն գաղափարների հոսանքը, դէպի գ ի տ ա կ ց ա կ ա ն բանուորական շարժումը։ Դա կենսական մտահոգութիւններից մինն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս և միւս Կովկասում գործող կուսակցութիւնների համար։ Ագէտների սկզբնաւորութիւնից իվեր՝ մեր կոմիտէների հրատարակած այլ և այլ թռուցիկները պարզ վկայում են համերաշխութեան այն զգացմանց մասին, որով նրանք տոգորուած են թուրք աշխատաւոր ժողովրդի նկատմամբ։ Այդ տաքանքը, որ տրամաբանօրէն բղխում է կազմակերպութեան հասարակական դաւանանքից և յատկապէս կովկասեան կռւի ու գալոց կարգերի մասին ունեցած նրա հայեացքից՝ անշեղ կը գործադրուի և ապագայում։

Բայց մենք դարձեալ սխալ, ուտօպիական ենք համարում՝ լաւատես յայտարարութիւնները այն կուսակցութիւնների, որոնք դիտում են թուրք պրօլետարիատին, իբրև մի տեսակ փ ր կ ո ւ թ ե ա ն խ ա ր ի ս խ, որը ոչ միայն պիտի ազատէ մեզ ջարդերի ու աւերումների մղձաւանջից, այլ և առհասարակ „տակից“ պիտի յեղաշրջէ, վերածնեցնէ հարազատ ժողովուրդը...

Ամեն մի պրօլետարիատ, իբրև իր ազգի մի հատուածը, բաժանում է, այդ ազգութեան ժառանգականութիւնը, ատավիզմը. Սօցիալիստական գաղափարը, որքան էլ ինքնին հրապուրիչ ու մեծագործ լինի, չէ կարող շուտով կերպարանաւորել ուղեղները, չէ կարող հեշտութեամբ թօթափել հին, հաւաքական արատների զարհուրելի բեռը, որ մի թշուառ պատմութիւն փաթաթել է մահմեդական պրօլետարիատի վզին։

Վերջապէս, ժողովուրդները առհասարակ „տակից“ չեն վերածնւում,—պատմութիւնը գոնէ չէ տալիս այդպիսի օրինակներ։ Անշուշտ, մասսաներն են ժամանակի անիւը առաջ մղող հզօր գործօնը, բայց նրանց շարժումները գիտակցական ու նպատակայարմար դարձնելու համար՝ անհրաժեշտ է միշտ և ամեն տեղ մտաւոր կրթութեան որոշ աշխատանք, որ կատարւում է „Դասական փոքրամասնութեան“ ձեռքով։ Մի դարից աւելի է, ինչ սօցիալիզմի գաղափարը ծայր է տուել արևմտեան Եւրոպայում և 75 տարի է, ինչ սկսել է պրօլետարական գործնական պայքարը կապիտալիզմի դէմ. և այնուամենայնիւ, այսօր Եւրոպայում, նոյնիսկ ամենազարգացած ու ամենաինդուստրիական երկրների մէջ, աշխատաւոր պրօլետարիատի—չենք ասում դեռ՝ գիւղացիութեան—մի ստուար մասը դ ո ւ ր ս է մ ն ո ւ մ սօցիալիստական բանակից, չէ գիտակցում իր պատմական դերը, իր անտագօնիզմը կապիտալի հետ և նոյնիսկ յաճախ այդ կապիտալի ներկայացուցիչներին է վստահում իր շահերը, ճակատագիրը։

Մինչև որ թուրք ժողովուրդը չը ծնէ գաղափարական կուռ, թէկուզ և փոքրաթիւ, բայց իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած ի ն տ ե լ ի գ ե ն ց ի ա յ ի մի բանակ՝ թուրք պրօլետարիատի դատը, ինչպէս և առհասարակ թուրքական առաջադիմութեան գործը մի քայլ անգամ չը պիտի առաջ գնայ։ Սօցիալիստական շարժումը, աւելի քան որևէ այլ շարժում, կարօտ է ինտելիգենցիայի աջակցութեան։ Անցել է ժամանակը, երբ՝ բարբարոսական մի հաս-

կացողութեամբ՝ կարծում էին, թէ „վարձու աշխատաւորների դատը կարող են օրինաւոր կերպով պաշտպանել միմիայն վարձու աշխատաւորները“։ Պրոլետարիատը և սօցիալիստական վարդապետութիւնը դուրս են եկել արդէն վաղեմի համքարական սահմանափակումներից. սօցիալիզմը լոկ ստամոքսի խնդիր չէ ժողովուրդների համար, այլ հիմնական յեղաշրջման, բովանդակ, լիակատար վերածնութեան մի խնդիր, որ մարդկային էւօլիւցիան առաջին անգամն է հրապարակ հանում. նա, հետևապէս, իր առաջադիմութեան ու յաղթանակի համար պահանջում է ամեն տեսակ կուլտուրական, մշակւած ուժերի աշխատակցութիւնը, նա պահանջում է մտքի հասուն պտուղներ, լայն բազմակողմանի կրթութեամբ՝ որոնք կարողանան վարել աշխատաւոր ընդհանրութեան մեծ, պատասխանատու դերը։

Իսկական չէ անգիր անել „դասակարգային կռւի՝ ֆորմուլան և անգիր անել տալ բանւորական խմբերին՝ երևակայելով, թէ դրանով ինքն բստ ինքեան պատասխան է տրւում սօցիալական—քաղաքական կեանքի հազարաւոր տանջող հարցերին։ Այդպէս են մտածում, բստ երևոյթին, հայ, թուրք և այլ պրոլետարիատների անունից խօսող Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները, այդպիսի եզրակացութեան են բերում վերջին ժամանակներս նրանց ձեռքով կատարւած „թէօրիական“ մարզանքները, տնտեսական մատերիալիզմի յախուռն, անհեթեթ կիրառումները եայլն։

Շաբլօնը և սիմպլիստ ըմբռնումները երբէք օգտակար ծառայութիւն չեն մատուցել... Կեանքի դէմ պէտք է պայքարել այնպէս, ինչպէս պահանջում են նրա իրական ֆակտորները և ոչ այնպէս, ինչպէս կարդում ենք Էնգելսի ու Կաուցկու բրօշիւրներում։ Թէօրիան մեծ ուժ է, անտարակոյս։ Նրա լոյսը անհրաժեշտ է մեզ՝ ճանապարհ բանալու կեանքի այլազան ու առանձնայատուկ երևոյթների լաբիւրինթոսում։ Սակայն, չը պէտք է մոռանալ, որ թէօրիան էապէս վերացական բան է, որ նա մաքրւած, զտւած է երևոյթների հազարաւոր, մանր ու մունր բարեմասնութիւններից, որ իրականութեան մէջ այդ երևոյթները շատ աւելի հարուստ, բարդ ու կնճռոտ են... Դասակարգային կռիւը տարբեր կերպարանք է առնում տարբեր երկրներում ու մթնոլորտներում և երկու հակամարտ դասակարգերի՝ բուրժուազիայի ու պրոլետարիատի՝ անտագօնիզմն ու պայքարը չեն լցնում ամբողջ հասարակական կեանքը։ Կան այդ երկու դասակարգերի միջև՝ այլ և այլ շերտեր, հասարակական այլ և այլ խաւեր, որոնք մշտնջենական փոփոխման, ելևէջների մէջ են, մերթ տրամադրւած դէպի պրոլետարիատը, մերթ դէպի բուրժուազիան։ Պէտք է ուշի ուշով հետևել այդ փոփոխութիւններին ու տրամադրութիւններին, ուսումնասիրել ջոկ, առանձնայատուկ կեանքի բնորոշ պահանջները և ըստ այնմ ղեկավարել կռիւը։

Այդ է, որ չեն կարող անել բանւորական մասսաները, որ կարող է և պէտք է անէ ի ն տ ե լ ի գ ե ն ց ի ա ն և այն էլ՝ ի ւ ր ա յ ի ն, հ ա մ ա ց ե ղ ինտելիգենցիան։

Թուրք սօցիալիստ կուսակցութիւնը, որ դեռ, դժբախտաբար, ապագայի իրողութիւն է, պէտք է ինքնագլուխ իր ձեռքն առնէ իր համացեղ պրոլետարիատի լուսաւորութեան ու կազմակերպութեան գործը, ինչպէս որ հայ, վրացի, ռուս աշխատաւոր դասակարգերին պիտի կազմակերպեն ու դաստիարակեն հայ, վրացի և ռուս սօցիալիստները։ Ուրիշ ելք չը կայ։ Դա է միակ, բնական ճանապարհը, մանաւանդ Կովկասեան Բաբելոնում։

Մեր միտքը սխալ չը հասկանան։ Ազգային առանձնացում չենք քարոզում, այլ կազմակերպական ինքնավարութիւն։ Թող ամենասերտ, ամենամտերմական կապ պահպանէ թուրք, ռուս, հայ ու վրացի պրոլետարիատների ու սօցիալիստների միջև. թող փոխադարձ եղբայրական համերաշխութիւն տիրէ նրանց շարքերում.—և „Դաշնակցութիւնը“ կը ձգտէ այդ բաղձալի նպատակին։ Բայց նա չի սահմանակւի պրոլետարիատով, այլ ըստ կարելւոյն կ՚աշխատէ լայնացնել համերաշխութեան պրօպագանդը, տարածելով այն՝ ամբողջ թուրք ժողովրդի վրայ։

Աւա՜ղ. այս հաճելի խորհրդածութիւնների ընթացքում մենք մի վայրկեան չենք անգիտանում արիւնոտ ն ե ր կ ա ն, չենք մոռանում, որ դեռ աւերակները ծխում են, որ ամեն օր հարիւրաւոր շիրիմներ են բացւում մեր դժբախտ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ՝ անմիտ եղեռնագործութեան զոհերին ամփոփելու համար... Մենք իդիլլիայի բանդագուշանքներով չենք տարւած և գիտենք, ցաւ ի սիրտ, որ երկու դարևոր հարևանների դրացիական կապը մահացու հարւած է ստացել, որ բացւել է մի սև դարագլուխ, սկիզբ է դրւել անվերջ, եղբայրադաւ ոճիրների, որոնք հաւանօրէն, կը շարունակւեն փոքրիկ չափերով նոյնիսկ արդար ու օրինաւոր կարգերը հաստատուելուց յետոյ. մի դրութիւն՝ որի շատ թէ քիչ արմատական բուժման հոգսը կը պահանջէ, անպայման պ օ ս տ ո ւ լ ա տ ի պէս, ըստ կարելւոյն անջատել երկու տարրերը, քչացնել նրանց շփման կէտերը, գէթ ոչ մի տեղ չը թողնել հայկական թոյլ փոքրամասնութիւն և աշխատել որոշ վայրերում կազմել միապաղաղ հայ ազգաբնակութիւն։

Հայ ժողովուրդը չէ բռնանում ոչ ոքի իրաւունքների վրայ. նա լցւած է խոր ու անկեղծ բարեացակամութեամբ դէպի բոլոր դրացի ժողովուրդները, բայց նա իրաւամբ ըմբոստանում է պատմութեան սահմանած տարկանութիւնների դէմ, որոնց շնորհիւ այսօր նա անկարող է հանդիսանում իր տարրական կուլտուրական պէտքերը հոգալու իր երկրի մէջ, այլ ստիպւած է մտածել իր ֆիզիկական գոյութեան մասին, և ինքնապաշտպանութեան կռիւների թեք ուղղութեամբ սահելով, վայրենի հրոսակների հետ շարունակ գործ ունենալով, ինքն էլ հետզհետէ գլորւում է վայրենութեան գիրկը... Գէթ այժմ ուզում է նա մեղմել այդ տարկանութիւնների պատճառած չարիքները, ապրել փոքր ինչ գլուխը հանգիստ, ըստ կարելւոյն ամփոփւած իր ցեղագրական սահմանների մէջ...

Սակայն, այդ բոլորը ապագայի գործ է, իսկ ի՞նչ անել ա ռ ա յ ժ մ։

„Կռւել բռնապետական ռէժիմի դէմ, նուաճել ռամկավարական ազատութիւն, որը վերջ կը տայ խուլիգանութեան ու ազգերի կռիւներին,“—թելադրում է մեզ սօցիալ-դէմօկրատական խրոխտ ֆրազէօլոգիան։ Չրի, անմտած մի թելադրութիւն, որ մինչև իսկ ամաչում ենք հերքել,—որ համարեա նոյնքան արժէք ունի մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսակէտից, որքան միամիտների ու լաւատեսների ծանօթ յորդորները՝ թափօրներ կազմել, թուրք-հայկական կօնգրէսներ գումարել՝ հաշտութիւնը իրագործելու համար։

„Դաշնակցութիւնը“ իր բոլոր ուժերով, միացած վրացիների, միացած ռուսների, լեհերի, հրէաների հետ՝ կարող է ամբողջ տարիներ կռւել բռնապետութեան դէմ և էլի չը ստանալ այն ցանկալի կարգերը, որոնք ի վերջոյ պիտի խաղաղացնեն մեր ալէծուփ երկիրը։ Իսկ այդ տարիների ընթացքում ո՞վ պիտի օգնէ մեր խեղճ ժողովրդին, որից խլւում են ինքնապաշտպանութեան միջոցները և ձեռք ու ոտք կապած, մատնում գազաններին։ Տարիների չէ՝ ամիսների ընթացքում, չինգիզխանական վոհմակները գետնի հետ կը հաւասարեցնէին հայաբնակ վայրերը և Ռուսահայաստանը կը վերածէր Տաճկահայաստանից էլ աւելի ցնցող, էլ աւելի վիթխարի մի գերեզմանոցի... Սուլթանի գլխին՝ գոնէ ե ւ ր ո պ ա կ ա ն մ ի ջ ա մ տ ո ւ թ ե ա ն սպառնալի՜քը կար...

Ի՞նչ անել ուրեմն...

Մենք համերաշխութեան ու միջազգայնութեան պարօլով ենք հրապարակ եկել և համոզւած ենք, որ թուրք մասսաները, թէև չափազանց ստոր գործիք, բայց, վերջապէս, գ ո ր ծ ի ք են միայն մի նզովեալ ռէժիմի ձեռքում, որը ուզում էր ազգերը բաժանելով յարատևել իր տիրապետութիւնը, բայց որը հետզհետէ խորտակւում է իր լեռնացած ոճիրների ծանրութեան տակ...

Մենք ենք գարշելի դաւադրութեան զոհը, բայց դարձեալ մենք ենք, որ այսօր անընդհատ ու անկեղծօրէն հաշտութեան յորդորներ ենք կարդում, խաղաղութիւնը այս կամ այն վայրերում կնքւելուց յետոյ՝ հոգում ենք նրա շիտակ ու լոյալ իրագործումը, պատժելով նոյնիսկ մեր

սեփական շարքերի զինուորներին, երբ նրանք այս կամ այն ձեւով կարգը խանգարող են հանդիսանում:

Մեր կուսակցական հակառակորդները մինչեւ սրա չէին հաւատում մեր համերաշխ տրամադրութիւններին եւ „նացիօնալիստական դրդումներ" էին տեսնում Դաշնակցութեան գործողութիւնների մէջ. բայց այժմ ամենասկեպտիկներն անգամ համոզւեցին, կամ գոնէ պէտք է համոզւէին Թիֆլիսի վերջին անցքերից յետոյ, ուր Սօցիալ-Դէմօկրատիան—ամբողջ մի տարւայ արիւնհեղութիւնների ու սարսափների ընթացքում ձեռնպահ մնալուց եւ բէզօնեօրի ու դատախազի անարժան պաշտօնը կատարելուց յետոյ—վճռեց վերջապէս, (բնաջնջման ալիքը հասել էր Կովկասի մայրաքաղաքին) գործօն մասնակցութիւն ընդունել անցքերի մէջ. խաղաղարար միջնորդի դեր ստանձնած՝ նա կանգնեց զինուած շարքերով հայ ու թուրք բանակների միջեւ, բայց թուրքերից գնդակներ ստանալով եւ երկու զոհ տալով, յետ քաշւեց ու թողեց „Դաշնակցութիւնը" մէն-մենակ՝ Թիֆլիսը պաշտպանող արիւնարբու վոհմակների դէմ... Այդպէս չէ, ի հարկէ, որ պիտի վարւէր բուն գաղափարական կուսակցութիւնը, սակայն դրա վրայ չը ծանրանանք:

Այո, ամենասկեպտիկ դիտողին անգամ պարզւած է այսօր, որ մարդկայնութեան, ազգերի համերաշխութեան քարոզները առ այժմ „ձայն բարբառոյ" են բիրտ, նախապատմական հօրդաների մէջ, որոնք „համերաշխութիւն" խօսքի տակ հասկանում ու յարգում են միմիայն մահաբեր գնդակը...

Յարաբերութիւնները հասել են բորբոքման գագաթնակէտին: Փոխադարձ հաւատը խպառ մարել է եւ տեղի է տւել անդուլ, տենդային սպառազինութեան՝ երկու կողմերից: Եթէ թուրք առաջնորդները եւ նրանց հլու կամակատարները չեն վստահում մեր խաղաղասիրական ծանուցումներին, երդման ու յորդորներին—մենք առաւել եւս չենք կարող հաւատալ նրանց, քանի որ այնքան յաճախ եւ այնքան անարգ փոքրոգութեամբ խոստմնազանց եղան:

Կռիւը, ուրեմն, իր բոլոր արհաւիրքներով շարունակելու է, իբրեւ փաստ, ճակատագրական մի իրողութիւն, որովհետեւ այդպէս են ուզում թուրքերը: Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, համակերպելով այդ սարսափելի, բայց եւ անխուսափելի իրողութեան՝ իբրեւ արթուն պահապան-հսկող իր ժողովրդի ճակատագրի վրայ, զէնքը ձեռին կանգնած կը մնայ միշտ պաշտպանողական իր դիրքում: Նա, իհարկէ, „ակն ընդական"-ով կը պատասխանէ թուրք հրոսակներին—թելադրուած միշտ ինքնապաշտպանութեան տիրական բնազդից—եւ ցոյց կը տայ պանիսլամիստների թշւառական խմբակին, որ դիւրին բան չէ՝ Կովկաս փոխադրել Ուրֆայի եւ Էրզրումի համիդավայել տեսարանները:

Չէ՛, էլ չենք ուզում էջ-նահատակի անպատիւ դերը: Դարեր շարունակ խաչ ու աւետարանը կրծքներիս սեղմած՝ համերաշխութեան քարոզը հնչեցրինք—եւ կոտորւեցինք, գթութի՛ւն աղերսեցինք—եւ կոտորւեցինք: Շա՜տ արդէն վայելեցինք կոտորւողի հռչակը, ամբողջ տիեզերքը սատանեցրինք մեր մարտիրոսութեամբ—հերիք է: Երբէք յարձակողական սխրագործներ չենք ունեցել, երբէք թալանի ու աւարի արշաւանքներ չենք խրախուսել. մեր հիմնական մտահոգութիւնն է եղել ամեն տեղ՝ պատսպարել մեր խեղճ, հալածական ժողովրդին, վարժեցնել նրան ինքնապաշտպանութեան դպրոցի մէջ, ապահովել նրա խաղաղ, կուլտուրական գոյութիւնը բռնաւորների հարւածների դէմ. բոլորը գիտեն այդ—թէ թշնամի եւ թէ բարեկամ:

Էլ թո՛ղ լռեն չարաշուք ձայները: Թող բոլոր նրանք, որոնց հաճելի է ներկայ տագնապին զբաղւել պարապ, սխօլաստիկական վիճաբանութիւններով, լաւ գիտակցեն, որ մի ժողովրդի պէտք է ամենից առաջ տալ ապրելու հնարաւորութիւն, Primum vivere deinde philisopharis. նախ ապրել եւ ապա փիլիսոփայել...

Զարմանալի է մարդկանց վերաբերումը: Հայ ինքնապաշտպան կազմակերպութեան հասցէին յաճախ այնպիսի մեղադրանքներ են տեղում եւ այնպիսի պահանջներ, որ թւում է թէ նրանց՝ այդ անզուսպ դատախազներին գոհացում կը տայիք՝ միմիայն խպառ համակերպելով, Քրիստոսի ու Տօլստոյի հրահանգին հետեւելով, կամ պարզապէս հայ ժողովուրդը բախտի ալիքներին մատնելով... Երբէք, ոչ մի օրինաւոր հասարակութեան մէջ, կուսակցական հակառակորդութիւնը այդքան եղկելի ընթացք չէ բռնել, եւ մենք մեր անվերջ ճառամաբանութիւններով հայ կապիտալիզմի ու նացիօնալիզմի մեղսակցութեան մասին՝ առնւազը նմանում ենք այն տխրահռչակ Բիւզանդացիներին, որոնք կլանւել էին աստուածաբանական զազրելի վէճերով, այն միջոցին, երբ տաճիկը սպառնական կանգնել էր նրանց դրան շեմքում...

Ոչինչ չէ կարող շեղել մեզ՝ մեր բռնած ընթացքից: Դաշնակցութիւնը կը շարունակէ կոչ անել բոլոր դասակարգերին, հայ ազգաբնակութեան բոլոր խաւերին եւ ոչ մի միջոցի առաջ չը պիտի կանգ առնէ՝ ժողովրդական զինւորման գործը ցանկալի աջողութեամբ պսակելու համար: Իսկ հարեւան ժողովուրդներին եւ գաղափարական կուսակցութիւններին՝ ժամանակ է զգաստանալ. ժամանակ է ընտրութիւն անել վայրենութեան եւ կուլտուրայի միջեւ, ճանաչել երկու պատերազմող կողմերի մէջ բուն յանցաւոր պրովօկատորին, չը խրախուսել նրան՝ հակահայկական թունաւոր ինսինուացիաներով եւ գէթ թէօրիապէս, գէթ պլատօնական համակրանքով—չենք ասում ակտիվ գործակցութեամբ—կանգնել այն տարրի կողմը, որ մի տարուց իվեր մարտնչում է կովկասեան Հակայեղափոխութեան ամենաահարկու բանակի դէմ... Թող լաւ իմանայ մանաւորապէս Սօցիալ-Դէմօկրատիան, որ նա իր սիստեմատիկ, միակողմանի, աչառու քննադատութիւններով, դէպի ազգային խնդիրը եւ դէպի ինքնապաշտպանութեան մարմինը բռնած իր աւելի քան տարօրինակ դիրքով՝ Հակայեղափոխութիւնը խրախուսելով հանդերձ՝ միաժամանակ արջի ծառայութիւն է մատուցանում Սօցիալիզմի դատին. նա անգիտակցաբար սնուցանում է հայ ինտելիգենցիայի ու մասսաների մէջ թշնամական տրամադրութիւն դէպի այն մեծ վարդապետութիւնը, որի քարոզիչ հանդիսանում են կեանքին ու գիտութեան անտեղեակ՝ անբարեխիղճ նէօֆիտները: Նա անգիտակցաբար արծարծում է հայ ժողովրդի մէջ այն ծայրայեղ նացիօնալիզմի վարակիչ թոյնը, որի դէմ ապագայում ստիպւած պիտի լինինք երկար ու դժւարին պայքար մղել...

Կռի՜ւ... Այդպէս է մնում տիրող նշանաբանը:

Սակայն ո՞ւմ դէմ եւ յանուն ինչի՞—սարսափելի է մըտածել...

Անէ՜ծք սկսողին: Մենք չենք, որ նիւթեցինք սադայելական Դաւը եւ տասնեակ տարիներով յետ մղեցինք մեր երկրի առաջադիմութեան անիւը: Ի՞նչ էինք երազում եւ ինչ եղաւ...

Բայց հայ ժողովուրդը, հայ մարտական կազմակերպութիւնը այժմ եւս ամեն վայրկեան պատրաստ են սիրով վերադառնալ նախկին վիճակին: Համերաշխութեան համոզւած պաշտպան՝ „Դաշնակցութիւնը" անմիջապէս վար կը դնէ զէնքը եւ եղբայրաբար կը հաշտւի հակառակորդի հետ, հէնց որ վերջինը նոյնպէս ցոյց կը տայ շիտակ ու անկեղծ խաղաղասիրական տրամադրութիւն:

Հայը զարշում է միջազգային կռւից եւ չը նայած բոլոր արեան ու սարսափներին, նա դարձեալ հաւատում է—այդտեղ է գուցէ նրա փոթորկալի գոյութեան, նրա անսովոր դիմացկանութեան մեծ գաղտնիքը—որ մի օր, վերջապէս, ազգերի եղբայրութեան գաղափարը կը յաղթանակէ իր բազմատանջ հայրենիքում, կ'անցնի դարերի պղտոր հոսանքը, շուրջը կը լռեն թունաւոր կրքերը, կը վերանայ ատամների գազանային կրճտոցը, եւ նա իր մաճին, արօրին փարած, իր սեփական հանճարին ապաւինած, անդորր սրտով կը շարունակէ իր ստեղծագործող աշխատանքը:

Թուրքն էլ կը փոխւի.. Հին, քարացած պաշտամունքներն էլ կ'անհետանան ժամանակի համայնաջինջ ալիքների մէջ... Ապագայի հոյակապ Արեւը կը ճառագայթէ այն բոլոր հաստատութիւնների ու դօգմաների փլատակների վրայ, որոնք այսօր ըմբոստ, թշնամի են քաղաքակրթութեան, եւ ժողովուրդները՝ Ռամկավարութեան հովանիի տակ եղբայրացած՝ կը տօնեն միասին երբեւէ պանծալի դաշնակցութիւնը—Աշխատանքի, Ազատութեան եւ Խաղաղութեան:

ՀԱՅ–ԹՐՔԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԶԻՆԱԹԱՓ

ԹԻՖԼԻՍ, փետրարի 9 | 22

Մեր ընդհանուր կացութիւնը կարելի է բնորոշել մի բառով՝ „զինաթափումն“։ Թիֆլիսում թէ գաւառներում զինաթափում են։ Ամէն տեղ կատարւում են անվերջ խուզարկութիւններ զէնքեր գտնելու համար, որ մինչև այժմ անցել է համարեա ապարդիւն։ Պատճառը պարզ է. զէնք չը կայ այստեղ, ինչ գտնեն։ Գաւառներում գործում են յատկապէս նշանակուած վաշտեր. այսպէս Շուշիի շրջանում գեներալ Գալաշչապովն է, իսկ Ղազախի և Լօռու կողմերը գնդապետ Լեվեցկին։ Զինուորական առանձին մասեր փռած են գիւղերում նոյնպէս զէնքեր են պահանջում։ Շուշում գործն աւելի վատ կերպարանք ունի, որովհետև գեներալը զէնքից դուրս պահանջում է նաև ինքնապաշտպանութեան հայ պարագլուխներին։ Սա արդէն կատարեալ չարագործութիւն է, եթէ աւելին չ՚ասենք։ Մինչև այժմ ոչ մի թիւրք աւազակ, բէգ, պրիստաւ,— բոլորը չարագործներ—չը բռնեցին և չը պատժեցին բայց շուշեցի երկու անմեղ հայեր՝ բժիշկ Բահադրեան և Գերասիմ Շահնազարեան ո՛չ միայն բանտարկեցին, այլ և պիտի աքսորին Օրենբուրգի նահանգը վարչական կարգով։ Ահա ձեզ անձի անձեռնմխելիութիւն...

Ցանցաւոր է յայտարարւում հայը, որ թոյլ չը տեց իրեն խողխողել ոչխարի պէս։ Այս բոլորը արդիւնք է այն բանի, որ թուրքերը ամէն տեղ ընկճուել են ու քիթերը կախել։ Քանի մեզ էին կոտորում, կառավարութիւնը հետևում էր laisser faire ի քաղաքականութեան. հէնց որ մենք սկսեցինք պատասխանել, սկսեց զինաթափումը։ Գոնէ կարողանան կամ կամենան զինաթափ անել նաև թիւրքերին, բայց այդ առայժմ գոնէ չի երևում, և անկարելի է, աւազակ թիւրքը երբէք զինաթափ չի լինի։ Երևակայելի է հայ ժողովրդի վիճակը երբ նա կը մնայ անզէն բարբարոս զինուած թաթարների մէջ։ Այս պայմաններում, յոյս ունենք, հայերն այնքան յիմար չեն լինի, որ զէնքերը յանձնեն, նրանք վար կը դնեն, չեն գործածի, եթէ նրանց չը ստիպի թուրքը, բայց յանձնել, դա կը լինի մեծագոյն ապուշութիւնը, կատարեալ ինքնասպանութիւն։

Հայերին զինաթափ անելու երկրորդ նպատակն է հնար տալ թուրքերին գարնանը սար բարձրանալ— եայլաղ։ Այս եայլաղի հարցը նրանց դժբախտութիւնն է, նրանք գիտեն, որ թէ հայերը կամենան, մի հատ թուրք տեղից շարժուել չի կարողանայ. հին ցաւոտ հարց է, քանի քանի անիրաւութիւններ, վնասներ են կրել հայերը թուրք „եայլաղաւորցիների երեսից“։ Մինքենդի կոտորածը նրանք արին անցեալներում, այդ գիտէք։ Բացի այդ ահագին խուժան զինուած, համախմբւում է և շարժւում դէպի լեռները հայ գիւղերի միջով։ Ներկայ պայմանները հասկանալի է, թէ ինչ չարիք կը դառնան, եթէ թոյլ տրւի նրանց համախմբուիլ։ Հայերը գիտեն այդ, և ի հարկէ կ՚արգելեն, մանաւանդ այս տարի։ Ահա թէ ինչու թուրքերը շարունակ դիմում են կառավարութեան և խնդրում հայերին զինաթափ անել, որ իրենք կարողանան ազատ շարժուել։ Բայց այդ նրանց չի աջողի։ Ցաւոտ հարց է, տեսնենք ինչպէս կը վերջանայ։ Առ այժմ կառավարութեան վերաբերմունքը չափազանց նենգաւոր է ու կասկածելի։ Հայ գիւղեր են ռմբակոծւում, իսկ ո՛չ մի թուրք գիւղ չը պատժւեց։

Ղազախի շրջանում մօտ 34 թիւրք գիւղ մասամբ աւերակ է ու հրդեհուած հայերի ձեռքով, մասամբ էլ իրենք են թողել փախել։ Հայերը վնասներ չեն կրել, բացի մի երկու գիւղի մասնակի թալանից կամ աւերից, ո՞վ է մեղաւոր, որ թուրքերն այժմ այսպէս տուժում են, հայն էլի պատրաստ է զէնքը վար դնել, եղբայրութեան ձեռք մեկնել, բայց հանգիստ չեն մնում այս տգէտ թշուառականները, կամ աւելի ճիշդ ոստիկանութիւնը շարունակ ոտքի է հանում։ Ղազախի թուրքերը ամենից աւելի տուժեցին հայերից, չը նայելով որ հայերից թւով շատ մեծ են։ Ճարերը կտրած նենգութեամբ գալիս են Թիֆլիս լուր բերում կառավարական շրջաններին, թէ հայերը այնտեղ Սաքօ անունով մէկին „թագաւոր“ են հռչակել, որ հարկ է վերցնում թէ՝ թիւրքերից և թէ՝ հայերից։ Եւ կարողող էք երևակայել այդ անհեթեթ լուրը հաւատացողներ է գտել այս տեղի զինուորական և քաղաքացիական, բարձր շրջաններն՝ նոյնիսկ Մալաման՝ այդ մասին խօսք է արել մի հայի հետ։ Մեր կացութեան բոլոր դրագիկօ-կօմիզմը տես, որ ստիպւած ենք այդպիսի աբսուրդները հերքելով զբաղւել։

Այստեղի բանտից մօտ հարիւր հոգի քաղաքական յանցաւոր համաբուածներ արձակուեցին, բայց ընդհանուր առմամբ դրութիւնը նոյն է, զինուորական կացութիւնը շարունակւում է։ Վայ է գիշերը մի քիչ ուշ փողոցում երևալ, մի քանի տեղ խուզարկում են և ինչ անտանելի ձևով... Բոլոր նշաններից երևում է, որ այս դրութիւնը դեռ երկար է շարունակւելու։

Պետական դումայի հրաւիրելուն էլ ոչ ոք չի հաւատում. ընտրութիւնների մասին խօսում են, գրում են հէնց այնպէս, աւելի հաւանականն այն է. որ մենք վերադառնանք միանգամայն նախկին դրութեանը, արդէն ցենզուրան իրաք կարելի է վերականգնած համարել, ինչպէս և ժողովների և անձի ազատութեան կատարեալ բացակայութիւնը։ Բոնապետութիւնը դեռ երբէք Ռուսաստանում աւելի խիստ չի եղել քան այժմ է։

Երէկ մի լուր եկաւ Իգդիրից, որ չափազանց նշանակալի է։ Հաստատ աղբիւրից հաղորդում են, որ կովկասեան իշխանութիւնը մտադիր է մեր սահմանի վրայ կազմել համիդիէի պէս գնդեր, սահմանի վրայ հսկելու համար։ Այդ գործը յանձնւած յայտնի աւազակապետ և քիւրդ ցեղապետ Ալաշրաֆ բէգին, նա յանձն է առել 2000 հոգուց բաղկացած միւսիւլման քրդերից կազմել այդ գունդը և հսկել սահմանի վրայ։ Ալաշրաֆ բէգը այն Հիւսնի բէգի եղբայրն է, որ 1877 թւի պատերազմին կուի ամենատաք ժամանակը դաւաճանեց Ցէր-Ղուկասովին և իր ամբողջ քիւրդ գնդով անցաւ թիւրքաց կողմը։ Եւ այժմ սոսկալի չարագործութիւններ է կատարում Ալաշկերտում հայերի գլխին փաշայի տիտղոսով վարձատրուելուց յետոյ։ Այսպիսով սահմանի մի կողմը յանձնում է մի եղբօրը,

միւսը՝ միւս։ Կարող էք երևակայել թէ ինչ ոճիրներ պիտի կատարուին հայ ժողովրդի գլխին։ Այսպէս է վարձատրում ռուս կառավարութիւնը հայ ժողովրդի „դարաւոր հաւատարմութիւնը“։

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Թիֆլիս, 20 յունուարի

Զինուորական դրութիւնը կաշկանդել է կեանքը. Գրիազնովի սպանութիւնից յետոյ մեծ յուզում է տիրում զինուորականների շրջանում։ Հրաման են արձակել բոլոր զէնքերը յանձնել կառավարութեան՝ երեք օրւայ ընթացքում։ Այդ ժամանակամիջոցից յետոյ ում մօտ զէնք գտնեն, նրան դատապարտելու են զինուորական օրէնքով, իբրև ապստամբի։ Պարզ է, որ այս հրամանը չէ վերաբերում թուրքերին, որոնք ազատ կարող են իրենց զէնքը պահել, որովհետև ո՞վ պէտք է դրանց ապստամբ համարի։

Բոլոր նշաններից երևում է, որ նոր դէպքեր պիտի պատահեն։ Ուր ապստամբութիւն կայ, այնտեղ արդէն „օրինական“ պատճառ ունեն՝ կառավարութեան ուժը յարգել տալու, ուր շարժում չկայ, նորանոր խստութիւններով առիթ ձեռք կը բերեն նոյնն անելու. նպատակ են դրել ամէն մի ընդդիմադրական ուժ խորտակել՝ զէնքի զօրութեամբ։ Գործադրւած միջոցները յիշեցնում են Արակչէեվների, Մուրավեօվների դարը։

Երևանեան նահանգում առայժմ հանգիստ է։ Նախիջևանի և Ջահուկի դէպքերը շատ են վախեցրել և վհատեցրել տեղական թուրքերին։ Նրանք կարծես կորցրել են իրենց հաւատը դէպի դաշնակիցները։ Զանգեզուրում ընդհարումները շարունակւում են։ Նոր յարձակումներ են տեղի ունեցել հայ գիւղերի վրայ. բայց հաւանօրէն բոլորն էլ յետ կը մղւեն։ Վարանդայում աւերւել է Ղաջարը, այդ անառիկ աւազակաբոյնը։ Դրանով Վարանդան բոլորից իր սահմանները։ Մնացել է միայն Մալիբէկլուն։ Նախիջևանիկի, փիրջամալի, Վարազաբոյնի հերոսական կուի մասին արդէն յայտնի կը լինի ձեզ հեռագիրներից։ Այդ շրջանում թուրքերը կարծես խաղաղւել են, շարունակութիւնը թողնելով կառավարութեանը։ Նոյնը Ջիւանշիրի ու Գանձակի կողմերը, թէև այնտեղ անհատական կամ մասնակի խմբական յարձակումներ լինում են ճանապարհորդների վրայ։

Առհասարակ պէտք է ասել, որ յաղթութիւնը տարել էինք, թուրքերը այդ զգացել էին, հաշտութեան ճանապարհը հարթւել էր և նա կը կայանար, եթէ բէակցիան չը յաղթանակէր, և դրանից նոր ուժ չը ստանային թուրք շարժման պարագլուխ բէկերը։

Մեր առաջին անաջողութիւնը պէտք է համարել Մաքրամէնտի վրայ եղած յարձակումը։ Մեր կուողները լինում են գիւղացիների հետ միասին մօտ 300 հոգի։ Բաժանւում են երկու մասի. գլխաւոր ուժը Համազասպի առաջնորդութեամբ պիտի յարձակում գործէր մի կողմից, իսկ Ասլանի խումբը գիւղի ետև անցած՝ պիտի կտրէր փախստականների ճանապարհը։ Բայց թշնամու ուժերին անտեղեակ լինելով—նրանք չեն իմացել, որ Ասլանի խմբի ետևը եղել են 3 թուրք գիւղեր, լաւ զինւած,—Ասլանի խումբը ընկնում է երկու կրակի մէջ։ Մէկ կողմից վրայ են հասնում հարևան թուրք գիւղացիները, միւս կողմից բռնում են Մաքրամէնտից փախչող թուրքերի մի մասը։ Երկու կողմը բռնելով, թուրքերը գիւղութեամբ օղակի մէջ են առնում Ասլանի խումբը (մօտ 25 հոգի)։ Թուրքերի բոլոր ջանքերը՝ օղակը սեղմել, ապարդիւն է անցնում։ Դրանք ամէն մի գրոհին զոհեր տալով յետ են քաշւում քարերի ետևը։ Այսպէս շարունակւում է մինչև փամփուշտների հատնիլը։ Բարեբախտաբար տղաները ունենում են նաև մաուզէրեան ատրճանակներ, որոնց օգնութեամբ յուսահատական քայլ են անում, ճեղքում են օղակը և անցնում, տալով 4 սպանւած և 6 վիրաւոր։ Ասլանն աննման քաջագործութիւններ է անում. բոլորը հիացած են նրա տաքտիկից, պաղարիւնութիւնից։

Ցարմար տեղ է յիշատակել անհատական քաջագործութեան մի երկու բացառիկ դէպքեր համառօտ կերպով։ Առաջին դէպքը լինում է Ջահուկում։ Երբ թուրքերը ամրանում են եկեղեցու զանգակատանը, ռուս զօրքի հրամանատարը կոչ է անում բոլոր կուողներին, (զինուորների հետ լինում են 50 հոգի մերոնցից) թէ ով է համաձայն զանգակատուն բարձրանալ. Արպէսզի կարողանան շփոթեցնել դիրք բռնելուց թուրքերին, հարկաւոր է եղել զանգակատան զանազան կողմերից յարձակւել։ Ոչ ոք դուրս չի գալիս, բացի մի հայից դարձեալ Ասլան անունով։ Սա ուզում է մեն մենակ բարձրանալ Շնայած, որ բոլորը հակառակւում են, նա զօրում է և հրացանը ձեռքն առած՝ բոլորովին մենակ սկսում է բարձրանալ։ Թուրքերը վերևում կանգնած սպասում են։ Հէնց որ երևում է Ասլանի գլուխը, իսկոյն որոտում են թուրքերի հրացանները, բայց բարեբախտաբար Ասլանի միայն „փափախն“ է թռչում։ Ընկերները իսկոյն վար են բերում նրան, այլևս չեն թողնում երկրորդ փորձն անելու։ Նոյն օրը Ասլանը ընկնում է, զոհ գնալով իր մի ուրիշ յանդուգն քայլի։ Պատմում են, որ Ասլանի կռիւներին մօտ ականատես մի կազակ երեխայի նման հեկեկալիս է լինում Ասլանի դիակի վրայ...։

Միւս փաստը տեղի է ունենում Մալիբէկլուի կուում։ Թուրքերի դիրքերից մէկը լինում է մի բարձր քերծի տակը, բոլորովին անտեսանելի՝ քերծի գլխին կանգնած մեր տղաների համար։ Ոչ մի հնարաւորութիւն չի լինում քերծի գլխից որևէ վնաս տալ թուրքերին, մինչ դեռ սրանք բոլորովին ապահով իրենց դիրքում՝ շարունակ գնդակահարում են ուրիշ կէտերից գիւղին մօտեցող մեր տղաներին։ Այդ ժամանակ Քարինտակեցի մի երիտասարդ առաջարկում է, որ թոկով իրեն կապեն, կախ տան քերծի գլխից։ Փամփուշտները մատների արանքներում շարելով, կախւած իջնում է, մինչև որ բացւում է թուրքերի դիրքը։ Շնայած, որ թուրքերը յետևից բաց են անում նրա վրայ գնդակների տարափ, երիտասարդը յաջողում է նրանց բոլորին քշել և դիրքը գրաւել։

Բազմաթիւ են այդ տեսակ փաստերը։

ԿՈՉ ԵՐԿՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ

(1905 փետրուար 6—1906 փետրուար 6)

Քաղաքացիներ.

Ուղիղ մի տարի առաջ, մենք առաջին անգամ տեսանք արիւն, որ անտարբեր թափւեց և թափւում է հայ-թրքա-

կան բորբոքած ընդհարման մէջ։ 1905 թւի փետրուարի 6-ին, արիւնարբու միապետութեան ջանքերը—աջակցած հայ-թրքական բուրժուազիայի ու կալուածատէրերի, բեգերի ու խաների կողմից,—յաջողութեամբ պսակուեցին։ Կովկասում երևան եկաւ միջազգային թշնամանքի սարսափելի ուրուականը, որն այնքա՛ն անհրաժեշտ էր մեր ընդհանուր թշնամուն, մարելու ռուսական յեղափոխութեան բոցը, ճնշելու յեղափոխական և ակրարական շարժումը Կովկասում։ Եւ միապետութիւնը յաջողեց։

Արդէն մի ամբողջ տարի թափւում է թանկագին արիւնը Կովկասում։ Եւ այն միջոցին երբ Ռուսաստանում, բարրիկադների վրայ մեռնում են խիզախ մարտիկները յանուն ընդհանուր երջանկութեան և ազատութեան, Կովկասեան քաղաքներն ու գիւղերը ողողում են եղբայրական արեան գետերով,—Արի՛ւն, անօգո՛ւտ ազատագրական գործին և պիտանի յետագայ ճիւաղին—նոյն այդ միջոցին հայերն ու թուրքերը կոտորում են միմեանց ծառայելով այդպիսով տաւելի միապետութեանը շահերին, աւելացնելով էլի մի քանի վայրկեաններ նրա կեանքին։ Մի՞թէ վայրագ զինուոր Ալիխանովը պիտի կարողանար այժմ իր արիւնահեղ գործը ի կատար ածել և խնդալ անպաշտպան ժողովրդի վրայ. մի՞թէ Գոլոշչապով ու գազիր գահի միւս մանկուիկները կարող պիտի լինէին արբել Կովկասի հողի երեսից ամբողջ գիւղեր ու քաղաքներ։ Ո՛չ և ո՛չ...

Եթէ հայկական և թրքական աշխատաւոր մասսաները՝ ձեռք ձեռքի տուած, որպէս մի մարդ, արշաւէին այժմ միապետութեան դէմ և ոչ մէկը միւսի, եթէ նրանք իրենց նուիրական զոհերը բերէին նզովւած աբսոլիւտիզմի մռայլ պատերի առջև, այն ժամանակ ռուսական յեղափոխութիւնը նրանց մէջ կը գտնէր յուսատու և քաջարի դաշնակիցներ։ Թրքական և հայկական ամեն գիւղ, բնակեցրած քաղցած և տառապած գիւղացիութեամբ, ծարաւ „հողի և կամքի“, ինչպէս և տանջւած ռուսաց գիւղացիութիւնը, կը դառնային մի-մի ապառնական ամրոց, ահարկո՛ւ և կործանի՛չ միապետական դահիճների համար։

Սակայն անցեալի խաւարը փոքր առ փոքր անհետանում է, բոլորն արդէն, թէ՛ բանւոր, թէ՛ գիւղացի, թէ՛ թուրքը և թէ՛ հայը յոգնած են սարսափներից, տանջանքներից և տառապանքներից։ Կովկասի սեւամած երկինքը դարձրել է մեր կեանքը մի ինչ որ արիւնալից և անմիտ մղձաւանջ։ Այսօր տարեդարձն է, սռայլ տարեդարձ կովկասեան եղբայրասպան առաջին կռւի մեծ վշտի ու տրտմութեան օր, օր մեծ սուգի... բայց Կայէնները դարձեա՛լ պէտք ունեն արեան, նրանց համար քիչ է արդէն թափւած արեան ծովը։ Եւ ահա թէ ինչու, դեռ մի քանի օր առաջ, պրովոկատոր—ոստիկանական բերանները յամառ լուրեր էին տարածում, որ իբր թէ, ազգերից մէկը պատրաստւում է յարձակւելու միւսի վրայ։

Թուրք և հայ քաղաքացիներ։ Ահարկու նզովքով պատասխանեցէք ստոր, նենգ կայէնների զազիր դաւերին, և ամենի կնիք դրոշմեցէք նրանց սև խղճին։ Մի՛ հաւատաք լուրերին։ Ո՛չ ոք արիւն չէ՛ կամենում, բացի նզովեալ դահիճներից։

Թող այսօրւան օրը անցնի, պարարւած ծանր և մութ յիշողութիւնների սուգով, թո՛ղ այսօր ձեր սրտերում ապրի՛ վիշտը—աղբիւր զգւանքի և վրէժխնդրութեան դէպի դահիճներն ու ցարի կառավարութիւնը, մեր տառապանքների սկզբնապատճառները։ Մենք կոչ ենք անում ձեզ՝ դէպի խաղաղութիւն՝ յանուն ընկած անմեղ զոհերի, յանուն կենդանի մեռածների երջանկութեան...

Մենք հաւատում ենք, որ անհետ կը կորչի պրովոկատորների աշխատանքը և յոյսնում ենք, որ ամենածայրայեղ միջոցների կը դիմենք, պատժելու այն ամեն մէկին, ով կը փորձէ արիւն թափել այս վշտալի և սգաւոր օրերին։

Քաղաքացիներ, դէպի խաղաղութիւն։

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ,
ԲԱԳԻՒ ԿՕՄԻՏԷ

6 փետ. 1906

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՆԱՄԱԿ ՏԱՐՕՆԷՆ

ԱՌՎԱՌԻՆՃԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

—

1905, նոյեմբեր 12

Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, շաբաթ օր՝ երբ նոր պիտի բացւէր արշալոյսը՝ յանկարծ Առվառինճ գիւղը կը պաշարւի սարէն ձորէն եւ գիւղացւոց եկեւմուտքը կարգիլւի։ Պաշարողներն էին նախ բազմաթիւ թիւրք զօրքեր՝ մէկ վաշտ Մուշէն եւ Առաղ ու Ղարց գիւղերու մէջ մնացած զօրքեր. Առաքելոց վանքի եւ Խասգիւղի զօրքեր իրենց սպաներով եւ Մուշէն հասած հազարապետով եւ ամբողջ ոստիկանութիւնը իրենց պետերով՝ տրւած հրամանին վրայ կը հասնին։ Հոն. պալաքցի, խութեցի, գեղամերցի քիւրդ աշիրէթներ կրօնամոլ հաճի Ֆիրոյի հետ. Թլ՝ այ չէյխերը իրենց արրանեակներով, մահալպանցի քիւրդեր, Քրդապոմի քրդեր, Մուշէն զինեալ թուրքեր առաջնորդութեամբ Տուրսուն եւ Արիֆ անուն թուրքերու եւ այլն եւ այլն։ Այս բազմութիւնը, որ մինչեւ ժամը երկուքը 3000-ը անցած էր՝ պատրաստելով թէ ձեր գիւղը ֆէդայի կայ. յանկարծ հազարաւոր հրացաններու պայթիւններով ու գոռում գոչումով գրոհ կուտան գիւղին վրայ, կը յարձակւին, ջարդ եւ հրդեհ վայրկենապէս կսկսին, չաս քսանմեկի, չաս անլուր խիզոմութեամբ խուճապը եւ իրարանցումը սկսած էր գիւղին մէջ, ուր 120 է աւելի թշւառ հայ ընտանիքներ արդեւլափակ մնացեան կը սպասէին... որոտումները, զինուորներու եւ թուրք խուժանի գոռում գոչումը, ժողովրդի սարսափելի վայնասունը սարերը կը թնդացնէին, բայց ահռելի կոտորիչներուն երբէք գութ ու կսկիծ չէին աղդեր։ Գրոնը գիւղը հասնելուն գիւղի չորս կողմէն զօրքերը հրդեհը բռնկեցուցին եւ հայ արեան ծարաւիները ձեռնարկեցին անմեղ ու անտէր հայ ժողովուրդը ջարդելու, որը ողջ ողջ հրդեհներուն կուտային, որը կը յոչոսէին, որը գնդակահար կը տապալէին անիմաստ առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան... Ջարդը կը տեւէ մինչեւ հնտեւեալ առաւօտն ալ, թէ գիւղի, թէ կալերու եւ թէ արտերու եւ մեծագոյն մասը տուներու մէջ։

Ահա այս թրքական բարբարոսութեան հաշւեկշիռը։

Էլօ Զարեհ Մարգարեան՝ 30 ամեայ՝ գնդակահար։

Մանոյի կին Շուշան՝ 42 ամեայ՝ գնդակահար։

Ասէ Մինասեան՝ 65 ամեայ՝ գնդակահար, սոյն Ասէ Մինասեանի երկու թոռները սուինահար՝ յոչոտւած։

Վարդան Արրէեան 28 ամեայ՝ գնդակով Տուրսուն եւ Արիֆ անուն թուրքերէ։

Էրէցկնկայ Յակոբ 52 ամեայ՝ գնդակով, նոյն տունէն Աբրէն 44 ամեայ։

Պասէ անուն՝ 33 ամեայ կինը՝ գնդակով, իսկ տղան բանտարկեալ է։

Պասէի երկու թոռները մէկ մանչ եւ մէկը աղջիկ Նոյեմ անուամբ՝ երկուքին ալ սուինահար արին, վերջինը վիրաւոր կրակի մէջ ձգած են։

Գնոյի կինը Մանուշակ՝ 32 ամեայ՝ գնդակով։

Խզրէի Գրօն՝ 30 ամեայ՝ գնդակով, ասոր երկու ամեայ մանկիկը սուինահար։

Եղոյի կինը Իշխան՝ 33 ամեայ՝ նախ գնդակահար եւ տակաւին ողջ՝ գլուխը կարած եւ ջախջախած։

Նոչէ անուն 70 ամեայ պառաւ կին մը ողջ ողջ կրակն են ձգեր եւ այրեր են։

Առաքել Գոբոյեան՝ 50 ամեայ՝ գնդակով։

Տ. Յարութիւն քահանայ՝ երկու աչքերուն մէջ գնդակները տեղաւորելով՝ սպանւած։

Միսակ Հլոյեան՝ 18—20 ամեայ՝ սպանւած գնդակով Կիամէ-Ռուս անկեան քիւրդէն։

Սէթօ Սողօթեան՝ 20 ամեայ՝ սպաննուած ոստիկան Սըլօի ձեռամբ։
Սաֆար Սարգսեան՝ 75 ամեայ՝ նոյն ոստիկանէն ըսպաննուած։
Արմենակ Պուղուղեան՝ արտին մէջ քրդազօմցի քիւրդ Ամըքի ձեռամբ։
Սօղօ Սարգսեան՝ 50 ամեայ՝ թէլցի փախիններէն ըսպաննուած եւ կտոր-կտոր եղած։
Կարօ Եզօեան 28 ամեայ՝ գնդակով Կեամէ Ուսոյէն։
Ցակօ Սրգոյեան 30 ամեայ՝ գնդակով եւ յօշոտուած։
Խամէ Աստատուրեան 59 ամեայ գնդակով, ասոր կինը Ալմաստ՝ երբ երկանը վրայ կը ձգէ զինքը՝ կը յօշոտեն։
Խութեցի Զաթօն 40 ամեայ՝ գնդակահար։
Գըպօ Խչօեան՝ 28 ամեայ՝ գնդակահար, գլուխը կըտրած եւ ջախջախած...
Մաթօ Ղազարեան 41 ամեայ։
Արշակ Խաչօեան 30 ամեայ՝ գնդակահար։
Մուխսի Սայաթ 30 ամեայ գնդակահար։
Աղքատ Պօղէն 30 ամեայ՝ գնդակահար։
Տիգրան Մարգար՝ 25 ամեայ՝ վիրաւոր։
Անաչատունէն երկու փոքրիկներ 3—4 ամեայ՝ սուինով վիրաւոր։
Արմենակի հինգ ամեայ տղեկը գնդակահար։
Մարգար Բարխէեան 18 ամեայ վիրաւոր։
Շէխէյի Դաւօն 19 ամեայ՝ գնդակահար։
Սիմօյի 4 ամեայ տղան անհայեկ հիւանդ։
Ըսքօ Խարզօեան 33 ամեայ՝ գնդակահար՝ Կամէյի Ուսօյի ձեռամբ։
Մհ. Շահնօ գնդակահար, Կեամէ Ուսօյի ձեռամբ։
Շահնօյի 6 ամեայ տղեկը՝ գնդակահար։
Ա. Սարգսի Վրդոյի տղան 5 ամեայ՝ գնդակահար եւ յօշոտուած։
Աստուրի Շառօն՝ 67 ամեայ՝ գնդակահար։
Աստուրի Խչօն 53 ամեայ։
Աստուրի Մանուկ՝ 44 ամեայ.
Աստուրի Հլօն 32 ամեայ։
Աստուրի Մանուկի կին՝ բերդակցին 42 ամեայ, ասոնք ամէնքն ալ գնդակահար (ի բաց առեալ անոնք որոնց անուան առջեւ նշանակուած են իրենց սպանիչները՝ միացեալք բոլորն ալ զօրքերէն ու ոստիկաններէն սպաննուած են) Տօնէ Փուրթոյեան՝ 30 ամեայ՝ Կիամէ Ուսօյի եւ Ոզկօյի ձեռամբ գնդակահար։
Պեղէի Ցակօ՝ 49 ամեայ՝ գնդակահար։
Յօշօզի Էրօն 27 ամեայ՝ գնդակահար։
Նասօի Կիկէն 65 ամեայ՝ խոտի վառուած դէզի մէջ ձգուած, այրուած։
Ցակօ Սաքօեան՝ 43 ամեայ՝ դաշունահար յօշոտուած նշանաւոր չարագործ հաճի Ֆէրօյի հօրեղբօր որդի Խամօյի ձեռքով։
Ցակօ Տ. Ղազարեան 45 ամեայ գնդակահար՝ Տուրսունի եւ Արիֆի ձեռքով։
Զօլօյի Մըխէի կին Տընոէն՝ 48 ամեայ գնդակահար։
Գասպար Պօղօսեան՝ 52 ամեայ՝ գնդակահար. յիշեալ Գասպարի տղայ Մքօն՝ 21 ամեայ՝ գնդակահար եւ ապա վիրաւոր կրակ ձգուած այրուած...
Խամօյի Ցակօ՝ 5 ամեայ՝ տղեկը վիրաւոր սրով։
Մամակցի Աւերիկ՝ 27 ամեայ գնդակով։
Հլէի Մարգարի տղեկը՝ 5 ամեայ գնդակահար։
Ցովէ Սաֆարին՝ 26 ամեայ՝ գնդակահար։
Գրէի Իշխանի 5 ամեայ տղեկը՝ երբ մայրը կսպաննեն զինքը կը ձգէ մօր վրայ՝ սակայն սպանելու տեղ ինքն զոհ կերթայ, սուինի անցուցած կրակը կը նետեն զինքը կայրեն...
Թումօ Կատօեան՝ 30 ամեայ՝ գնդակահար, ապա կրակ ձգուած այրուած։
Տըլօի Ռօմէն իբր 65 ամեայ՝ հայ պատիւը պաշտպանելու համար բռնաբարուած եւ գնդակով սպաննուած։
Խաչօի Մարգարի երկու թոռնիկները 4—6 ամեայ՝ սուինով յօշոտուած։
Արսէն Վարդանեան՝ 36 ամեայ՝ գնդակով։
Մատուր Խարէն (աջացու) գնդակահար եւ այրած։
Մուրադի կին խափեցին՝ 54 ամեայ՝ վիրաւոր։
Տմրշասի Պէզիկ՝ 53 ամեայ՝ վիրաւոր։
Կուլէի Մօսօն՝ 46 ամեայ՝ գնդակահար։
Ջաղացպան Նորէն՝ 41 ամեայ։
Խաչէի Մջօն՝ 31 ամեայ։
Կորոյի Վարդանի Մկրոն՝ 28 ամեայ։
Այգեպան Համշիկ՝ 43 ամեայ։
Խզրօյի Ղազար՝ 28 ամեայ՝ գնդակով։
Հազրօյի Ցունան՝ 25 ամեայ, գնդակով։
Պէրպէր Ցակոր՝ 41 ամեայ գնդակով վիրաւոր։
Խասգեղցի Խզրէի Գրօ՝ 35 ամեայ գնդակահար։
Ծողկա աղջիկ Ֆառֆուռ՝ 4 ամեայ՝ գնդակահար։
Խասգեղցի Հօրէ Սագօն՝ 20 ամեայ՝ գնդակահար։
Խասգեղցի Մաճառը՝ 24 ամեայ՝ գնդակահար։
Տիգրան Պօղօեան՝ 30 ամեայ։

Յօշոտուած, սպանուած են նաեւ Շմշակ գիւղացի 10 հայեր, որոնք գիւղի կալերուն մէջ մշակութեամբ կզբաղուէին, որոց ամբողջին անունները ծանօթ չեն գիւղացիներուն։

Բերդակցի 7 հայեր ալ սպաննուած են այն ատեն երբ կառավարութեան ոստիկանը բերած էր զանոնք եւ տարապարհիկ կաշխատցնէր՝ հեռագրական ձողերը չտկելու...

Զորս մանեկցի խեղճ հայեր ալ սպաննուած են, զորոնք գիշեր ատեն սոյն յարձակող զօրքերը իրենց հետ առած էին իբր առաջնորդող, սպաննուած են նաեւ 9 հայեր ալ զանազան գիւղերէ, որոնք գործով Առվառինճ կը գտնուէին։ Ալեզուլումցի Մհտ. Մանուկ՝ 36 ամեայ գնդակահար. 6—8 հոգի ալ գիւղի հայերէն անհետ են եւ տակաւին չգտնուեցան։

Մի խօսքով սպաննուած են մօտ 15 այր, 22 մանուկ, 13 կին եւ աղջիկ, բռնաբարուած եւ անխոստովանելի տառապանաց ենթարկուածներու թիւը ճշտել դժուարին է, աւար ու կողոպուտը բացարձակ եւ յայտնի, բոլոր տները, եկեղեցի կողոպտուած են, տաւար եւ ոստեստ թալանուած, անական կարասի եւայլն ջարդ ու փշուր եղած, աննկարագրելի խժդժութիւններն, այրած են 5—10 խոտի դէզեր, 5 տուն կայքով, 8 մարագներ լի պարէնով եւ կալերու մէջ գտնուած արմտիք, մարդու, նիւթական եւ բարոյական կորուստ անչափելի է, ինչ որ մնացեր են գիւղում, անտէր անտիրական արիւնի, վշտի եւ զարհուրելի տառապանքների մէջ խեղդւում, ցաւատանջ եւ ահարեկ կը չարչարուին, ողջ մնացող տղամարդերից շատեր չեն համարձակիր իրենց աւեր բոյները դառնալ վախնալով որ կալանաւորուին, կոտորիչներին բնաւ մնաս չի եղել, մէկ երկու հոգի վիրաւորուել են, այն ալ թերեւս իրենց գնդակներէն, անզէն եւ խեղճ գիւղացիներ ի՞նչ կրնային ընել։ Սարսափը կը ծանրանայ, մանաւոր ջարդեր ալ տեղի կունենան։ Քօրի մէջ (Սասուն) Ատօ անուն հայ մը սպանեցաւ դարկցի Սէլիմ, Ամօ եւ Ֆելիթ անուն քիւրդերէն երբ առաջինը ոչխար կ'արածեցնէր։ Հոկտեմբեր 6-ին ժամը 9-ին զինեալ խուժներէ սպաննուեցան քաղաքին քովիկը դալուորիկցի երկու աղքատ տղաքներ 16—18 տարեկան, դիակները դեռ գետին կը մնան։

Շարունակելու այլեւս ուժ չը կայ...

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

(Երեսունեօթներորդ նամակ)

—

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, մարտի 2

Ո՞ղբամ զքեզ վրաց աշխարհ, հանուրց կովկասականաց թշուառագոյն...

Ողբա՛մ զքեզ...

Կար ժամանակ, որ դու էլ, տարուած քաղաքական

միամտութեան հովերով, սիրտ սրտի, թեւ թեւի տուած մեծանուն փոխարքաների, գեներալների և իշխանների հետ, քո բախտն ու փառքը, քո հանգիստն ու ապագան ուռնեցիր պսպղան կօճակների տակ, փայլուն նշանազգեստների ներքև, ռուսական սրերի ծայրին…

Այդ „խորիմաստ" քաղաքականութիւնը, այնքա՜ն ծանր և հակակրելի վրաց թէև փոքրաթիւ, բայց հեռատես բողոքողներին, ուա՜շ երկար շատ երկար ժամանակ մնաց իբրև „աւետարան" այն պոլիտիկոսների ձեռքում, որոնց համար չը կար կովկասեան ընդհանուր շահ, վրաց ժողովրդական մասսաների ազատագրութիւն, այլ միայն մի նպատակ—ապահով ազնուականութիւն, հարուստ կալուածատէրեր. ազգային „բանտիէների" անդորր կեանք, ի հաշիւ աշխատաւոր և քրտնաթոր դասակարգերի…

Իսկ այդ ժամանակ, հակահասարակական նպատակին քայլ առ քայլ զոհ բերւեց ամեն բան,—և ժողովրդի ինքնագիտակցութիւն, և մասսաների ինքնավարական իրաւունքը՝ խոստացւած կայսերական հրովարտակներով. և՛ եկեղեցին, և լեզուն, ազատ և ինքնուրոյն զարգացման բոլոր տարրերը: Պետերբուրգ և Թիֆլիս „բարձր" շրջաններում գտել էին գաղտնիքների գաղտնիքը — վրաց իշխանները ընդունւում էին պալատում գրկաբաց, փաղաքշանքով, ժպտուն երեսով. նրանց շօյում էին, պաշտօններ էին տալիս. փեսայանում և փեսայացնում էին. ուղարկում էին հայկական նահանգները իբր նահանգապետներ, գաւառապետներ, ժանդարմներ, իբրև ցարիզմի շահերին նւիրւած պաշտօնեաների՝ ջախջախելու հայկական դաւերը, յեղափոխական շարժումները՝ „թշնամի" ազգերի շրջանում…

Քաղաքական անարգ որոգայթ էր այդ, լարւած ոճրագործ զօրաւորների ձեռքով, դաւադիր նպատակների համար: Իսկ կոյրերն միայն — կոյր քաղաքական տեսողութեամբ—չէին կարողանում որոշել թակարդի զսպանակները և նրանց ղեկավարող „պայծառափայլ" մատները…

…Բայց ահա բռնկեց քաղաքական փոթորիկը, ցարերի մրափած երկիրը ցնցւեց յեղափոխական բոցով: Շարժման ալիքները կենտրոնից անցան դէպի ծայրերը, հայկական նահանգների բողոքին յաջորդեց վրաց գիւղացիութեան շարժումը, որոտաց մարտական կոչը Գուրիայի խորքերից, կոչ՝ յանուն քաղաքական ազատութեան, յանուն մարդկային իրաւունքների.—և հազիւ այդ կոչը կենտրոնին հասած՝ անիւը շուռ եկաւ տեսարանը ենթարկեց ահռելի կերպարանափոխութեան և երէկեան բարեկամ ձեռքը, նա, որ դարեր երդման կնիքն էր կրում, բարձրացաւ կատաղութեան ուժով և տւեց առաջին հարւածը:

Սոսկալի հարւած…

Օֆիցեր, գեներալ, լրտես, կօզակ—ամէնքն էլ շտապում էին. հետները առած թնդանօթ, զօրք, ռազմամթերք՝ վազում էին հեւալով, ցասումը սրտներին, գալէք յաղթութեան պարծանքը երեսներին դրօշմած: Գնում էին դէպի Վիրական լեռները, դէպի Գուրիա, դէպի „ապստամբութեան" վայրերը՝ նորից բարձրացնելու գեղերեան գլխարկը, նորից թարմացնելու ժողովրդական յիշողութեան մէջ անցած դարերի տիրապետութեան արհաւիրքները: Իսկ կատարւեց մեծագոյն ոճիրը, անսանձ բռնութեան գարշելի գործը:

Ահա նրա անփայլ պատկերը, գծւած թոյլ գրչով:

„Սաչխերի կողմեր կօզակները սովոր են տարածել ժողովրդի վրայ: Գրիչը անզօր է նկարագրել այն սարսափները որ տեղի ունեցան Շորապանի շրջանում: Շատ գիւղեր դատարկւել են. ազգաբնակութիւնը, ահաբեկ, փախչում է դէպի սարերն և անտառները: Բուք-բորան, գետինը ձիւնով ծածկւած, կանայք՝ ծծկեր երեխաներով, աղամարդիկ՝ մեծ ու փոքր, ոտաբոբիկ, փախչում են. բայց դէպի ուր, իրանք էլ չը գիտեն: „Կօզակները գալիս են"—ահա գոյժը, որ հալածական է դարձրել անբախտ ժողովուրդը: Չիաթուրում հրդեհ, աւերմունք և նոյնիսկ կոտորած: Խաղաղարար զօրք չէ եկողը՝ այլ աւերող աւազակախումբ: Կալութայի մէջ կօզակները անսանց տէր են. խուզարկութեան պատրւակով՝ վերցնում են տներից ինչ արժէք ունի, մնացածը մատնում են կրակի ու ոչնչացման:

Քութայիսի շրջանը արեան և սուգի մէջ է: Տներ՝ հրդեհւած, բազմաթիւ շէնքեր՝ ռմբակոծւած, ժողովուրդը փախստական, խանութները փակ, բանտերը լի անմեղներով: Օրէնքի տեղ՝ սուր, արդարութեան փոխարէն՝ արիւն: Նագօմօրի մէջ զօրքը կրակի մատնեց խանութները: Ամբողջ գիւղեր՝ Բախւի, Ացանա, Ակէթ և Ասկան թալանւած և աւերւած են: Գուրիական սարսափները տարածւում են հեռու ու հեռու: Նոյնիսկ այն տեղերում, ուր ժողովուրդը ստրուկ հպատակութեան ցոյցեր է անում՝ բռնութիւնը շարունակւում է թագաւորել: Տիրձինիս և Լամիսղանա՝ ենթարկւեց անպատում խուզարկութեան: Ռաճայի կողմերում՝ ձերբակալւածներից մի քանիսին սպանեցին: Ձերբակալութիւնը սանձանքի սկիզբն է միայն: Ճղուիս գիւղում կօզակները ինքնագլուխ որոշեցին սպանել կալանաւորներին: Չիաթուրը լի է բերւող քաղաքական յանցաւորներով:

Մենգրելիան ազատ չը մնաց թալանից ու ջարդից: Սենակ, Խօպսա, Բանձա և Նաօղլ թշւառութեան պատկեր են ներկայացնում: Կվիրիլին ալանթալանի ու բռնութեան գլխաւոր զոհերիցն է: Ալիխանովի անունը—հոմանիշ է սոսկումի: Նա սարսուռ է ազդում: Դա մի հրէշ է՝ մարդու կերպարանքով, մի խան՝ գեներալի զգեստով: Ամեն տեղ, ուր ոտք է դնում՝ տարածւում է մահ, կրակ և արտասուք: Ռմբակոծութիւնը՝ սովորական է: Մէքվին, Ալպան, Օրբէլի, Լայաշ, Տօլա, Խօդիվ, Ճղնիվա և այլ գեղերի մէջ շատ տներ աւերւած են ռումբերով: Զուգտիտը հեղեղւած է արիւնով: Ռաճան ենթակայ զինւորների կամայականութեան: Սամդրէդին կորած է կրակի մէջ: Անօգնական, անմաս գիւղացիներից պահանջւում են զէնք, որ չունեն, յեղափոխականներ, որոնց չեն ճանաչում, պրօկլամացիաներ, որ չեն կարդացել, և ի լրումն. . առատ ապրուստ, շքեղ բնակարաններ և նոյնիսկ գւարճութեան միջոցներ… քանի-քանի կանայք և աղջիկներ մատնեցին գազանաբարոյ զինւորականութեան անասնական կրքերին…

„Ամբողջ Վրաստանը տակն ու վրայ է եղած. ցրտից ու սովից ամեն տեղ կոտորւում է ժողովուրդը: Աւերք ու բանտարկութիւն ամենուրեք: Բէլագօրի, Աբաշ Կվիրիլի Սենակ, Բանձա և այլ շատ գիւղեր հողի հետ են հաւասարեցրած: Քութայիս քաղաքի համարեա կէսը հրդեհւած և աւերւած է: Այնտեղ ստեղծւած դրութիւնը մոռացնել է տալիս նոյնիսկ Աղա Մահմուդ խանի արշաւանքը դէպի Վրաստան"…

Դա է իրականութիւնը:

„Հայաստանի" տեսարաններն են դրանք, բերւած Վանի ու Էրզրումի վիլայէթներից Նախիջևան, Շուշի ու Բագու և այնտեղից վերափոխւած վրաց նահանգները, „բարեկամ և կրօնակից" կառավարութեան հովանին վայելող բախտաւոր շրջանը: Որպիսի հիասթափութիւն, քաղաքական ի՞նչ հսկայական յուսախաբութիւն:

Դեռ մի քանի ամիսներ միայն առաջ, երբ գօլիցինեան քաղաքականութիւնը իր ամբողջ ամբարտաւա-

նութեամբ արիւն և կրակ էր թափում հայ ժողովրդի գլխին, արհեստականապէս գրգռած թաթար աւազակախմբերի ձեռքով, վրաց ժողովրդին անարժան ազնուականների և պոլիտիկոսների բերանից յաճախ լսեցինք անխիղճ մեղադրանքներ, ուղղած հայ յեղափոխութեան և «հայկական ձգտումների» հասցէին. յաճախ տեսանք անտարբերութիւն այնտեղ, որտեղ բողոք էր պահանջւում, համբոյր և գրկախառնութիւն թիւրք բէգերի հետ, բողոք և սպառնալիք հայ տերրօրիստի հասցէին, որ դաշոյնը ձեռքին արդարութեան պատիժն էր տալիս ոճրագործներին... Հեռու տանջանքից՝ Նրանք չը հասկացան տանջւողին. լսել չ'ուզեցին հարևան ժողովրդի կոչն ու աղիոսը՝ վիշտն ու մորմոքը: Դիակների մօտով սառնասրտօրէն անցան: Ողբի դիմաց՝ ականջներ խփեցին: Աչքերը փակեցին, որ չը տեսնեն սուգն ու շիվան, աւերածն ու թալանը... Կոյր միամտութեամբ այդ բոլորը բացատրւեց «հայկական ձգտումներով», հռչակաւոր «սեպարատիզմով»—յաւիտենական մեկնաբանութիւնը բռնապետական ոճիրների...

«Վրացիական սարսափները» մի նոր հերքումն է քաղաքական այդ խակ մտածողութեան: Վրացիները չ'ունէին «սեպարատիզմ». չ'ունեն «թիւրքահայկական» խնդիր՝ «մշտական հնոցը» անջատական ձգտումների». չունեն «ազգային, անկախ եկեղեցի». Վրաստանում երբէք չէ գործել «անգլիական մատը». գոյութիւն չ'ունի «Մեծ Հայաստան» ստեղծելու ծրագիրը.—բայց և այնպէս, նա էլ՝ մի ծայրից մինչև միւսը, առանց դասակարգի խտրութեան, ենթարկւեց ցարական աւերիչ փոթորկին, զոհ գնաց ղ ա զ ա խ ա յ ի ն ոճրագործութեան, և այսօր, նրա դժբախտ զաւակները, նստած մխող աւերակների վրայ, ողբում են իրանց կեանքը, գոյքը, իրանց դիւրահաւանութեան այնքա՜ն դժբախտ արդիւնքը. Եւ այդ բոլորը միայն և միայն այն պատճառով, որ արձագանք տւին ազատագրական հանուր կոչին, կամեցան ապրել իբրև մարդ, և ոչ իբրև անասուն, գերի՝ մի օր չինօվնիկին, միւս օրը ազնւականին, մի տեղ ոստիկանի մտրակին, մի այլ տեղ կապիտալիստի քմահաճոյքին...

Դաւադի՜ր, կեղծաւոր կառավարութիւն, ստորամի՜տ գ ե ն ե ր ա լ ն ե ր ի անարգ բանակ, անընդունակ յարգելու նոյն իսկ իրենց ցարերի հրովարտակները ուղղած «մեր սիրելի վրաց ազգին» ու «թանգակին վրաց ազնւականութեան»... Ստոր «մեծամեծների» մի ամբողջ վոհմակ, որ չը բաւականացաւ խաչ հանելով մարտիրոս—յեղափոխականների դեռ ևս անկազմ, անփորձ և փոքրաթիւ խմբերը, և սուր ու կրակի մատնեց «սիրեցեալ վրաց ժողովրդի» սգաւոր վաթանը, երբեմն ողողւած այն արիւնով, որ այսօրւայ խ ա բ ւ ա ծ ժողովուրդը թափեց ի պաշտպանութիւն ռուսական Արծիւի, ընդդէմ պարսկական գրոհի...

Սակայն դահիճը չը բաւականացաւ արիւնով. աւերակները նրան չը կշտացրին, և ոչ էլ համազգային սուգը նրա լսելիքը գոհացրեց: Նա վճռեց մինչև ծայր քամել տալ դառնութեան բաժակը, և ոտնակոխ անել սգաւոր ժողովրդի պատիւն ու անունը, նրա ինքնասիրութեան վերջին նշոյլը: Եւ ահա գիւղեր ու քաղաքներ ընկած, ցարի սպասաւորները—գեներալ, օֆիցեր, կօզակ, սոլդաթ—ղեկրտագրեր էին հաւաքում, «աղ ու հաց» պահանջում, շրջաբերելի փաստեր անկեղծ հպատակութեան, ապացոյցներ անկեղծ զղջման: Եւ որքան կրկնապատկւում էին տանջանքի սպառնալիքները, որքան աւելի էին շաչում միահեծան մտրակները, այնքան էլ առատանում էին «աղ ու հաց» ներկայացնող պատգամաւորները, այնքան էլ բազմանում էին այն հ ա ն ր ա գ ր ե ր ը, որոնցով տանջւողները՝ գոհութիւն էին յայտնում տանջողներին, մորթւողները իրանց մորթողներին.. Սուլթանական հանրագրեր, որոնք Ալիխանովի ձեռքով ու շեշտով առաքւում են Թիֆլիս, այնտեղից Պետերբուրգ՝ «առ ոտս գահոյից», ի նշան վերջնական խաղաղացման...

Ահա մինը այդ ուղերձներից:

Գ ն դ ա պ ե տ Կ ր ի լ օ վ ի ն.

Մենք Օզուրգէթի քաղաքի պատգամաւորներս՝ խնդրում ենք ընդունել ներկայ ուղերձը, որպէս արտայայտիչ մեր ընդհանուր շնորհակալութեան դէպի ձեզ՝ այն նոր կարգերի համար, որ ձեր շնորհիւ այժմ մենք տեսնում ենք Օզուրգէթում: Շատ մօտ անցեալում, մենք բոլորս ճնշւած ու անպաշտպան էինք, չէինք կարողանում ձայն հանել իսկ այժմ կատարելապէս վստահելով ձեր անկեղծ ու ճշմարիտ պաշտպանութեան վրայ, համարձակութիւն ենք առնում նորից ու նորից մեր հաւատարիմ հպատակութիւնը յայտնելու Ռուսաց Գահին, որից մենք երբէք հեռացած չենք եղել: Երէկւայ օրը միշտ անջնջելի պէտք է մնայ մեր սրտերում. երէկ մենք նորից զգացինք մեզ Ռուսաստանի գրկում և կարծես արժանացանք Ռուսաց զօրեղ և ճշմարիտ օրէնքների տակ մտնելու: Այդ զգացումը ստիպեց մեզ այսօր գալ ձեզ մօտ, իբրև մի մարդու, որը պատճառ դարձաւ մեր այս ուրախութեանը, և բերեց մեզ նոր կեանք և խաղաղութիւն»: 2000 ստորագրութիւններ.

Ապաբախտ, թշւառ ժողովուրդ:

Ողբի և սուգի ժողովուրդ, որ հարկադրւած ես՝ համբուրել քեզ հարւածող արիւնլւայ ձեռքը, լիզել այն գարշելի թաթերը, որոնք յօշոտում են զաւակներիդ, ժպտալ մարդ-գազանների երեսներին, որոնք քո գերեզմանն են փորում...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Վ Ի Դ Օ Շ Ի Բ Ա Ջ Է Ն

(Հատուածներ նոյնանուն պօէմից)

—

Նւէր ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ և ԷԴՒԱՐԴԻ յիշատակին.
մահւան տարեդարձի առիթով:

I

Դարերից ի վեր սև՜ սուգ է պատել,
Սև՜ սուգ է պատել հայրենի երկրին,
Եւ հազարգըլխեան վիշապի նըման
Չոքել է հողի ցաւատանջ սըրտին
Ու կատաղօրէն արիւնն է ծըծում...
Եւ այն վայրերում վա՜ղ ժամանակից
Լըռել են թըռչունք, ծաղկունք չեն ծաղկում,
Ո՜րբ հովիտներում, մոխի՜ր դաշտերում
Փըշերի վերան հողմերն են վայում...
Եւ կականն ու լաց յուսահատ Հային
Սահմանից սահման հընչելով անդուլ,
Անվերջ բողոք են անում երկընքին,
Իսկ նա շիրմի պէս լուռ է և ամուլ..
Գիշերը լի է ահ ու սարսափով,

Ոճիրն անպատիժ իր հունձքն է անում,
Պայծառ արևն էլ կո՞ղ այրիի պէս
Խաւարա՞ծ անցնում հայոց երկընքով...
Իսկ ժայռուտ լեռներն. անմըռունչ վըկայ
Մեր անցեալ փառքին, ինչպէս շըղթայած
Հըսկաների մի կուռ բանակ անզէն
Նայում են անզօր՝ Մայր-Հողով անցնող
Բարբարոսութեան ահռելի վագքին,
Եւ չը տեսնելու համար մըշտական
Մըշուշով իրանց աչքերն են ծածկում...

II

Անթիւ են հայի տըւած հերոսներ,
Ամեն մի աւան իր Առիւծն ունի
Հայ ֆէդայիի գընդակն անվըրէպ
Առած է դարձել քըրդերի միջին.
Նոցա գործերը դեռ մինչև այսօր
Ապրում են նոյնիսկ թըշնամու սըրտում.
Եւ մայրերն իրանց երեխաներին
Օրօր երգելիս գովում են անվերջ
Շէնըկցի Գըրգօն, Ադամն ու Սըրսօն,
Գըրգօի հարսը Շաքէն գահավէժ,
Եւ որի համար խորին հաւատքով
Ասում են ճերմակ մի արծիւ դարձած
Անտօքի վրայ ձագն է խընամում,
Որը մեծանալիս տէր է դառնալու
Քըրդերի բըռնած տափաստաններին...
Քըրդուհին լերանց հովասուն լանջում
Գառն արածելիս կամ ջուր կըրելիս
Իր երգերի մէջ հայդուկն է գովում
Նորա գանգրահեր գըլուխը սիրուն,
Որ փառքի քընով հանգչում է սարում:
Իսկ ցեղապետներն իրար մօտ գալիս
Երբ յիշում են քաջ Դուման ու Վարդան
Եւ նոցա մըղած մարտն ու արշաւանք,
Միշտ ափսոսում են այն վառ տըղերանց,
Որ գընդակների տարափին ներքև
Անխախտ ժայռերի նման կըռւելով
Մինչ վերջին փամփուշտ, երգելով ընկան...
Իսկ տաճիկ զօրքը դեռ մինչև այսօր
Սարսափ տարածող Սերոբից յետոյ
Քաջ Անդրանիկի ըստէրն է տեսնում
Սասնոյ ամեն մի ժայռի կատարում:

III

„Ողջոյն ձեզ տանջւած քոյրեր, եղբայրներ
Որ ի՞նչ սուգի մէջ մահն էք հոտոտում
Այնքան ահռելի գըրկանքից յետոյ
Էլ չէք ցանկանում ապրել աշխարհում:
Ձեր տունը աւեր. ձեր սիրտը աւեր,
Գերեզմանների վրայ էք քայլում,
Արցունք էք ուզում ձեր վիշտը լալու
Սարսափից սակայն այդ էլ է ցամքել...
Ձեր ցաւով այրւած, ձեր վըշտով խամրած
Քաջասիրտ տըղերք դուրս եկան կըռւի,
Ձեր կեանքը կըրծող վիշապը սուգին
Վառօդի այրւող ծըխում խեղդելու:
Ուխտի օրերում, փառքի օրերում
Առա՛նց երկիւղի և անդաւաճան
Նոքա կուրծք տըւին քըրդին ու զօրքին
Ընկան դիմագրաւ, ձեր սուգը սակայն
Նոցա սրբազան դիակաց վերան
Ոև յաղթանակի թափօրը կազմեց...
Բայց միթէ՞ պիտի կրնանք հանդուրժել
Այնքան զըրկանքին ու տառապանքին,
Միթէ՞ յաւիտեան դահիճ արքային
Դուք պիտի մնաք ըստրուկ ու գերի:
Է՛լ բաւ է ինչքան ձեր մէջ հեկեկաց
Անպաշտպան այրին իր լացողն անվերջ,
Տըղամարդն է որ սորանից յետոյ
Ցաջորդելու է լացող այրիին:
Դա խօսելու է անլա՛ց ու հըպարտ
Կըռւից, պայքարից, վըրէժից արդար,
Պահանջելու է նա բըռնակալից
Հաշիւը անթիւ իր ոճիրների:

—

Լեռներ, կուռ լեռներ, օրինակ տըւէք
Ըստրուկ կեանքի մէջ թուլացած հային,
Թէ ինչպէս դարեր դուք լանջ էք տըւել
Փոթորիկներին, շանթերին ահեղ,
Եւ սակայն դարձեալ ամպերի միջում
Անխախտ ու կանգուն ապրում էք ազատ:
Թող ձեր հաւքերը սիրտ տան խեղճ հային
Ժայռերն ամրացնեն թոյլի բազուկներ,
Եւ ձեր ամփոփոխ դիրքն յաւերժական
Հայը մայր-հողին յաւիտեան կապեն:
Եւ դուք մայրենի գետեր դըխրաուուշ,
Որ այնքան արիւն-արցունք կուլ տըւիք,
Ձեր պըղտոր ալիքն ու ցասկոտ յորձանք
Թող հային ռազմի քայլերգեր հընչեն:
Հեռո՛ւ ձեզանից կըսկիծն ու հառաչ
Սուրբ կատաղութեամբ ըսպառազինւած
„Վրէժ“ գոռացէք ձեր որբ ափերում
Դեռ լուռ ծըխացող աւերակներին...
Հովասո՛ւն դաշտեր, մարմանդ արօտներ,
Լդեմն երբեմնի, ա՞խ այժըմ խոպան,
Ինչպէս ծիծառներ հայի նոր-գարնան,
Ձեր հովերն այցի ղըրկեցէք թըշուառ
Խըրճիթների մէջ ողբակոծ հային.
Թող պատմեն նորա կարմի՛ր երազում
Թէ անվախճան չէ՛ տառապանքն հայի.
Թէ պայծառ օրեր. թէ ալ վարդ օրեր
Պիտի ողջունեն հողը հայրենի,
Թէ ազատութեան մօրենիի պէս
Հայոց լեռներում պիտի բըռնկի
Անշէջ արշալոյսն հայի նոր-կեանքի.
Եւ սուրբ վըրէժի յագուրդից յետոյ
Խաղաղութիւնը պիտի տարածէ
Արդար վաստակի ծիրանին ոսկի
Ցորենի յուռթի դաշտերի վերան:

—

Իսկ դուք հայրենի սօսեաց անտառներ,
Դուք ինձ չէք տեսնիլ էլ աքսորական
Ապաստան գըտած ձեր պուրակներում.
Է՛լ չէք լսելու վըշտի ժամերում
Իմ խո՛ր հառաչանքն ու լացն անարցունք:
Թողնում եմ ընդմիշտ տուն ու հայրենիք,
Հայի դարաւոր ցաւից ու սուգից

Հանգիստս ու քունը խպառ կորցրած
Գընում եմ փընտրել ոճրագործ արքան
Հայի արիւնով դեռ չը կըշտացած
Կախաղան ելած հերոս հայորդին,
Անշիրիմ թաղուած ֆեդայիք անթիւ,
Թըշնամուց սև հաց մուրացող այրին,
Գերուած աղջըկունք, անարգուած հարսներ,
Անլեզու որբը վաճառքի հանուած, —
Վըրէժ են խընդրում, վըրէժ աղերսում...
Միշտ կուրծք պիտի տալ, պիտի մաքառել
Քանի արիւն կայ մեր երակներում,
Քանի բազուկը կարող է շարժել
Ուստիք պիտի նետել թըշնամու ճակտին.
Թէ զէնքը խըլեն, փայտով ու քարով
Պիտի մաքառել, թէ այդ էլ խըլեն
Բըռունցքով պիտի զարնել թըշնամուն,
Իսկ թէ բաղուկն էլ կըտրէ թըշնամին
Ցուլի պէս գըլխով պիտի պաշտպանուել...
Թէ վիճակուած է ամբողջ հայ աղգին
Ընաջինջ լինել հայրենի երկրում,
Թո՛ղ գոնէ մեռնենք մինչև վերջին մարդ
Անսիրտ թըշնամուն դիմադրելով.
Որպէսզի տըրտում սև բուէիրի տեղ
Հայ աղգի մահը արծուիքը ողբան.
Եւ արևապատ անապատներում
Առիւծն ու վագրը ժայռերի ծերպից
Առնական աղգի թաղումը սրգան...
Դեհ, մնաք բարև, թող այսուհետև
Ամե՛ն հայ մահուան գագաթից քայլէ,
Մինչև որ ծագէ մեր երկրին արև
Եւ հայ արեան մէջ ծիածան կապէ“:

—

Այսպէս վերջացրեց իր երգը բաղէն
Եւ նայուածքը շեշտ, մարգարէական
Նետեց սարերին հայոց ձիւնապատ
Ու խո՛ր հառաչեց ներկան յիշելով.
Քաղաքներն աւեր, գիւղերն անբընակ
Դաշտերի ծաղկունք արեամբ բորբոսած
Երգ ու պարի տեղ սահմանից սահման
Հալածուող հայի հեծկըլտանքի հետ
Լըսում է դահճի բըրքիջն անվախճան...

ՎՏԱՐԱՆԴԻ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Ծնուեց 1878 թուին, Գանձակի Նորաշէն արուարձանում։ Սկզբնական ուսումը ստացաւ տեղական երկդասեան ուսումնարանում, միջնակարգը Ներսիսեան դպրոցում։

17 տար. պատանի էր Ստեփանեան, երբ Սասունի բարցունքներում կատաբուում էր մարդկային տանջանքների մեծ ողբերգը, երբ հայի արիւնը գնում էր քարայած ու անսիրտ աշխարհին մեր ժողովրդի ցաւագին երկունքը հաղորդելու։ Նա մէկն էր այն սակաւաթիւ հոգիներից, որոնց հանգիստ առիմշտ փոթորկուեց այդ հզօր եղերերգութեան առջև. մէկը այն նուրբ ականջներից, որոնք ո՛ւր էլ լինեն և ուր էլ ապրեն՝ յաւիտեան լսում են վիրաւոր արծուի հեկեկանքը այնպիսի զօրեղ շեշտերով, որպէսզի երբ և իցէ կամ որևէ տեղ չը կարողանան դադար առնել...

Ողջակեզ ժողովրդի այդ հեծեծանքները դառնապէս հալածում էին նրան. ու ամեն ինչ մոռացած՝ շարունակ պտրտում էր նա Թիֆլիսի խուլ ու անմարդաբնակ անկիւնները գաղտնի գործին մասնակցելու, և՛ պատրաստելու և՛ պատրաստելու։ Անմոռանալի են նրա ազգու և յափշտակիչ դասախօսութիւնները, որ նա ունենում էր յաճախակի, համարեայ ամեն գիշեր, Թիֆլիսի հեռաւոր թաղերում՝ արհեստաւորների, մշակների, գործաւորների ու համալների զանազան խմբերի հետ - Նա միշտ դրանց մէջն էր, դրանց հետ, դրանց սիրելին... Այսպիսի պայմաններում նրա մէջ մշակուեց մի իսկական հասարակական սիրտ, ձևակերպուեց մի անպայման մաքուր հոգի ու վառ ուսածութիւն։

1898 թուականին, 20 տարեկան հասակում, Ստեփանեան աւարտեց Ներսիսեան դպրոցը և անմիջապէս կեանքի մտաւ։ Մի ամբողջ տարի առաւօտից երեկոյ՝ առանց յոգնելու և առանց դադար առնելու, շարունակում էր միևնոյն կեանքը մերթ Գանձակի դաւառում, մերթ Խալխանիի գործարաններում։ Ամեն տեղ նոյն աշխատանքը, նոյն պայքարը, նոյն կռիւը շրջապատող բացասական ոյժերի դէմ։ Կրակոտ շունչով նաւթային աշխարհի մթնոլորտում նա հանրամարդկային ամենալայն իդէալներ էր տարածում, շեշտում այն անարգ շահագործումը, որին ենթարկուած է բանուորը առանց ազգի և կրօնի խտրութեան՝ կապիտալիզմի և կառավարական ապանող ռէժիմի պատճառով... Հետևեալ տարեայ աշնան՝ Ստեփանեան յայտնուեց Դաղստանի մայրաքաղաք Թէմիր-Խան-Շուրայում՝ իբրև զինուոր։ Այս միջավայրը ամենևին վհատութիւն չը պատճառեց կեանքի արկածաւոր բաղմազանութիւնը սիրող երիտասարդին։ Հռչակաւոր Շամիլի անուանի երկրում նա վերջնականապէս կազմակերպուեց իբրև կասպի ռազմիկ։ Նրա բնաւորութեան յատկանշական կողմերը՝ անվախութիւնն ու յանդգնութիւնը այդտեղ նրբացան և նախանձելի զարգացման հասան։ Երեք տարեայ զինուորական կեանքից յետոյ—մի կեանք, ուր նա այնքան աշակերտներ էր ունեցել—Ստեփանեան վերադարձաւ նորից իր հայրենի Գանձակ քաղաքը։ Եւ նա մէկն եղաւ այն համակրելի բնաւորութիւններից, որոնցով խանգարուեց իր հայրենի քաղաքի անպատուաբեր ձեռնպահութիւնը և որոնցով բնորոշուեց Գանձակի զարթնումը։ Այդ զարթնումի մէջ նա բաւական նշանաւոր դեր խաղաց։

Շուտով վրայ հասան 1903-ի յունիսեան չարաբաստիկ օրերը։ Պէտք էր մի զօրեղ դիմադրութեամբ յետ սղել այն ամենայի հրամանը, որը գալիս էր Պետերբուրգի ոճրածարաւ ապարանքներից։ Հարկաւոր էր ժողովրդական մի ուժգին բողոքով գրոհ տալ մեր նոր թշնամու՝ արդէն չափ ու սահմանն անցած արարքներին։ Ու կազմակերպուեց ամբոխի, վիրաւորուած, յուզած ամբոխի կատաղի հոսանքը։ Գանձակի լայն փողոցներում այլևս ուրիշ ոչինչ չէր երևում, բայց եթէ տեղահան եղած հասարակութեան ամեհի վազքը։ Գնում էին անարդարութիւնը հարուածելու, գնում էին վայրենի հրամանը դէն շպրտելու։ Ու Ստեփանեան նրանց առջևումն էր։

Կարճ ժամանակում ռուսական բարբարոս զօրքի հրայանաձգութիւնը վերջ դրեց ամեն բանի. անմեղների արիւնը ցայտեց. Ստեփանեան՝ շատերի հետ միասին՝ կալանաւորուեց ու շղթայակապ նետուեց բանտի խոնաւ նկուղները։ Մարդկային այդ անպատիւ սպանդանոցում, ուր շատ անգամ մեռնում են հոգու վտեմ թռիչքները՝ Ստեփանեան ոչինչ չ՝կորցրեց։ Փակ պատերում անգամ նա ամեն կերպ պաշտպանում էր իր ընկերներին ու տառապանքի զոհերին։ Քանի-քանի անգամ կատաղի բռունցքներով դղրդեցրել է բանտի հաստ ու կուռ դռները, բողոքել անիրաւութեան դէմ և իր խցից մէկ կամ միւս բանտարկեալ ընկերոջ համար այս կամ այն բանը պահանջել։

Բանտից յետոյ՝ Ստեփանեան անմիջապէս վերսկսեց իր գործունէութիւնը։ Դաշնակցութեան դրօշի տակ ճանապարհուեց դէպի Շուշու և Զանգեզուրի գաւառները՝ կազմակերպելու և յեղափոխական շունչ հաղորդելու տեղական ազգաբնակութեան։ Այդ ասպարիզում նա ուղղակի փոթորիկ էր

ու մրրիկ։ Կայծակի արագութեամբ նա տասնեակ գիւղեր բերում, կանգնեցնում էր կարմիր գաղափարի առջև։ Ուր որ էր գնում—ժողովուրդը նրա հետ էր ու գործի գերին..

Այնուհետև սկսեց այն պատմական, վիթխարի աղէտքը, որին մի տարուց աւելի ենթարկւած է ամբողջ կովկասը։ Ռուս կառավարութեան բացարձակ դաւադրութիւնը, մահմեդական խմբերի ամարդի ու ապուշ յարձակումները մի րոպէ շշմեցրին Ստեփանեանին։ Սակայն նա շուտ ըմբռնեց իրերի իմաստը և սկսեց մի կողմից մահմեդականներին հասկացնել կառավարական անպատկառ խաղը, միւս կողմից հայկական գիւղերը պատրաստել, կազմակերպել և վտանգի վայրկեանին յաղթականօրէն կանգնեցնել հակա-յեղափոխութեան պղտոր հոսանքի դէմ։ Սակայն մեր հարևանի քաղաքական տրհասութիւնը կատարեալ եղաւ։ Նա չ'ուզեց, չկարողացաւ հասկանալ միապետութեան լարած սրիկայութիւն այն աղէտաւոր հետևանքը, որ պիտի ծանրանար երկու ժողովրդի վրայ էլ՝ հաւասարապէս։ Ու ամէն անկիւնից, ամէն որջից սկսեց իր անպատիւ, անմաքուր գործը,—ապանեց, ջարդեց, հրդեհեց միշտ գաղտագողի, միշտ ծածուկ, միշտ խաբէական միջոցներով, երդումների ժամանակ կամ երդումներից անմիջապէս յետոյ... Ստեփանեան չկարողացաւ հանդուրժել այդքան ամբարշտութեան. փոթորկւեց, վրէժը ծառացաւ սրտում և անպատմելի ափսոսանքով ու խորունկ թախծութեամբ սկսեց պատժի ու հատուցման գործը։ Մահը տարածւեց թուրք գիւղերի վրայ. տները արեամբ ներկւեցին և այգիները բուերի ապաստարաններ դարձան...

Ցակա-յեղափոխութեան դէմ վարած այս անօրինակ պայքարի մէջ, զինակից ընկերների հետ միասին՝ ընկաւ Ստեփանեան, 27 տարեկան։ Ցիւր եղերական վախճան...

Սիւնեաց աշխարհի արդիւնքատ անկիւններից մինում այսօր հանգչում է ընդմիշտ այն բեղմնաւոր կեանքը, որ երազում էր պայքարել ռուսական բռնութեան դէմ՝ կովկասեան երկրի բովանդակ ազատութեան համար...

Յարգա՛նք նրա անուան, նրա գործին, նրա շիրիմին։

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ՔԵՆՑԻՐԵԱՆ
(ԷԴՈՒԱՐԴ)

(Զոհւած Բոլղարիա, 1905 մարտի 17-ին):

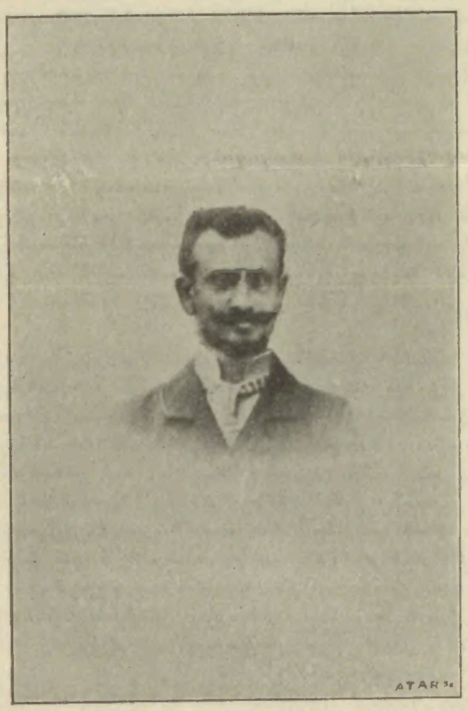

Մի տարի առաջ էր, որ զոհ գնաց ռմբափորձին, յեղափոխական մարտիկի օրինակելի անձնւիրութեամբ։ Նրա ողբերգական մահւան տարեգարձն է այսօր։ Լի յարգանքով՝ մեր վաղամեռն ընկերոջ յիշատակը, զետեղում ենք „Դրօշակի" ներկայ համարում նրա պատկերը—սիրոյ և փառաքշանքի արժանի այդ դէմքը։ Եւ խորին ցաւով ստիպւած ենք գալիք օրերին յետաձգել մեր խօսքը այս մասին, կենսագրական այն համակրական տեսութիւնը, որին արժանի է քիչ ծանօթ, բայց շատ խոստացող այդ վաղաթառամ կեանքը...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ

ԼԱՀԷՅԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ԹԻՒՐՔԱՀԱՅ ԽՆԴԻՐԸ

Եւրոպական զանազան երկրների ականաւոր գործողների կողմից Նախագահ Ռօօզվելտին եղած դիմումը՝ պաշտօնապէս յարուցանել թիւրքահայերի խնդիրը Լահէյի ժողովում՝ բուռն արձագանք գտաւ հայ գաղութների և համալսարանական հայ երիտասարդութեան շրջաններում։ Կազմակերպւեցին ժողովներ և շարունակւում են կազմւել՝ շեշտելու յարուցած խնդրի կարևորութիւնն ու այժմէութիւնը։ Առաջ ենք բերում, իբրև փաստաթղթեր, ուղարկւած հեռագիրները։

Փետրւարի 17-ին, Ժընևի հայկական ժողովի կողմից Միացեալ-Նահանգների Նախագահ Ռօօզվելտին ուղարկւեց հետևեալ հեռագիրը։

Պարոն Նախագահ,

„Հելվէտեան հանրապետութեան այս անուանի քաղաքում ապրող հայ ուսանողութիւնը և հայ գաղութը, յատուկ միտինգ գումարած, ջերմ հաւատքով միացնում է իր ձայնը Եւրոպայի հայասէրների դիմումին՝ մեծայարգ, որ դուք, հեղինակաւոր պաշտպան ճնշւած ժողովուրդների, չէք խնայի ոչ մէկ ջանք Լահէյի խորհրդաժողովին ներկայացնելու և պաշտպան կանգնելու թըրքահայերի՝ միջազգային դաշնագրով սրբագործւած դատին։ Մենք իրաւունք կը տանք մեզ, յանուն քաղաքակրթութեան և մարդկային իրաւունքի՝ դիմել Նոր աշխարհի մեծ հանրապետութեան և իր վեհանձն Նախագահին՝ մանաւանդ որ Միացեալ Նահանգներ աւելի քան կէս դարի մտաւոր և բարոյական արգասաւոր աշխատանք են թափել Հայաստանի հողին վրայ, որի անբախտ և անպաշտպան ժողովուրդը իր ամբողջ քաղաքակրթութեամբ և ազնիւ իղձերով՝ բարբարոսութեան հարւածների տակ անդթօրէն խողխողւելու վտանգին է ենթարկւած։ Պարոն Նախագահ, ձեր անշահախնդիր ջանքերով պաշտպանւած միջազգային ազդու և իրական միջամտութիւնը միայն կարող է վերջ դնել այն ահռելի և արիւնալից դրութեանը, որ անջնջելի արատ կը մնայ մարդկային պատմութեան մէջ և այն անտանելի ոճիրին, որը խորտակելու համար մարտիրոսացած հայ ժողովուրդը՝ յեղափոխական դրօշի տակ, տարիներից իվեր, Փոքր-Ասիայի խաւարի մէջ հերոսական ու ողբերգական պայքար է մղում՝ ազատութեան և քաղաքակրթութեան յաղթանակին համար":

Լօզանից.

„Լօզանի հայ ուսանողութիւնը և գաղութը խորապէս ձայնակցելով ձեզ հասած կոչերուն կը խնդրէն որ ձեր մարդասէր և հեղինակաւոր ձայնը բարձրացնէք Հայաստանին համար, որպէսզի վերջապէս յե՛տ քաշւին Թիւրքին արիւնռուշտ ձեռքերը, բովանդակ ազգ մը սիստեմատիկաբար կոտորելու ազատութենէն":

Ռուսչուկ քաղաքից.

„Միթինկի մը մէջ հաւաքւած 3000 հայերը խորապէս յուզւած են այն դիմումէն՝ զոր Ֆրանսայի, Անգլիոյ և միւս քաղաքակիրթ երկիրներու մարդկութեան պաշտպանները ուղղած են Ձեր վեհանձն համակրութեան՝ ի նպաստ արիւնաշաղախ Հայաստանի հարցին։ Ձեր պաշտպանութեան տակ առնելով խաղաղ, աշխատասէր և քաղաքակրթութեան կապւած ազգ մը՝ որուն

կը գլանան իր բանուորները մինչեւ իսկ գոյութեան ամենատարրական իրաւունքներէ՝ Դուք ամենափայլուն մարդկօգուտ գործով մը պսակած պիտի ըլլաք քաղաքակրթութեան բրած Ձեր բարիքներուն շարքը, եւ այնքան փառաւոր կերպով նախագահած Ձեր մեծ ազգը պիտի լիացնէք յաւիտենական երախտագիտութեամբը մարտիրոսներու՝ որոնք կեանքի կոչած պիտի ըլլաք":

Սօֆիայից.

„Սօֆիայի 3000 հայերը, մեծ մասով տարագիր, միտինգ կազմելով՝ իրենց երախտագիտական զգացումները կը յայտնեն՝ հարստահարուած հայ ժողովուրդին նկատմամբ ունեցած ձեր վեհանձն համակրութեան համար, եւ հաստատապէս համոզուած են թէ՝ հայկական արիւնոտ խնդիրը Լահէի մօտակայ ժողովին ներկայացնելով ներկայ ժամանակի ամենէ մարդկօգուտ գործերէն մէկը գլուխ հանած պիտի ըլլաք":

Ֆիլիպէից.

„Ֆիլիպէի հայ գաղութը, թուով 2000, այսօր ի ժողով գումարուած եւ զգացած ձեր բարեացակամ տրամադրութենէն, որ միշտ կը տածէք հարստահարուածներու վիճակի մասին, ձեզ կը ներկայացնէ իր խորին սքանչացման հաւաստիքը ու կը խնդրէ ձեր ազդու միջամտութիւնը՝ ի նպաստ հայ ազգին, որ միշտ հարստահարուած է քրիստոնէութեան անուան եւ դէպի քաղաքակրթութիւն ունեցած հակումին համար, որ ներկայիս՝ դարաւոր մարտիրոսութիւն եղող իր գոյութեան պատմութեան մէջ նմանը չունեցող եղերական շրջան մը կանցնէ: Ձեր ազնիւ նախաձեռնութիւնը՝ ձեր բարձր հեղինակութեան շնորհիւ անգամ մը եւս պիտի սփոփէ տառապող մարդկութեան ցաւերը եւ դարերու ընթացքին մէջ մարդկային պատմութեան խղճին առաջ պիտի յաւերժացնէ ձեր մեծ խաղաղարարի համբաւաւոր անունը":

Պուքրէշտից.

„Հայոց նկատմամբ ձեր ցոյց տուած մարդասիրական զգացումներուն համար երախտապարտ է ձեզի Պուքրէշտի հայութիւնը 500 հոգւոյ բաղկացած. եւ կուգայ խնդրել ձեզնէ, որ բարեհաճիք Լահէյի յառաջիկայ ժողովին ներկայացնել հայկական հարցը, որով ճգնաժամէ փրկած պիտի ըլլաք ամբողջ ազգ մը, եւ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ աւելցուցած՝ նոր ու փառաւոր էջ մը:

Պուրկազից.

„Պուրկազի հայերը՝ մեծամասնութեամբ տարագիրներ, միթինկ մը կազմելով կը խնդրեն ձեզմէ որ նախաձեռնութիւնն առնէք եւրոպական պետութիւններուն յիշեցնելու իրենց պարտականութիւնը հայերուն նկատմամբ եւ յարմարագոյն եղանակով գործնականացնելու այն իրաւունքները՝ որոնց համար այնքան անմեղ արիւն հոսեց եւ որոնց երաշխաւոր եղած է Եւրոպան հանդիսաւորապէս":

Պրայլայից.

„Պրայլայի հայ գաղթականութիւնը որուն երախտապարտ՝ մարտիրոս ժողովուրդի մը նկատմամբ ձեր ցոյց տուած բարձր հոգածութեանը համար՝ ձեզմէ կը խնդրէ որ բարեհաճիք նախաձեռնութիւնն ունենալ բարելաւելու հայերուն վիճակը, հայկական խնդիրը ներկայացնելով Լահէի ժողովին: Մեծ հանրապետութիւնը՝ որդէն փառաւո՛ր ազատութեան եւ յառաջդիմութեան իր աւանդութիւններովը, եւ որուն կը նախագահէք այնքան արժանաւորապէս՝ մարդկօգուտ ամենագեղեցիկ յաղթանակը տարած պիտի ըլլայ այսով, նոր եւ ամենաոսկեայ էջ մը աւելցնելով քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, որուն յառաջապահն է հայ ժողովուրդը Արեւելքի մէջ":

Եգիպտոսից.

„Աղեքսանդրիոյ հայերը ի միթինկ գումարուած, միաձայնութեամբ կ'որոշեն խառնել իրենց ձայնը եւրոպացի հայասէրներու ձայնին, խնդրելու համար ձեր ազդու միջամտութիւնը՝ Թիւրքիայի վատթար վարչութեան տակ հեծող հայերուն ահռելի վիճակին բարւոքման համար":

Գահիրէից:

Գահիրէի հայերը միտինգ մը գումարելով ձեզ կը մատուցանեն իրենց խորին երախտագիտութիւնը փոխարէն այն համակրանաց զոր շատ անգամներ ցոյց տուած էք հայոց դժնդակ վիճակի բարելաւմանը նպաստելու համար: Ձեր մարդասիրական զգացմանց վստահ՝ կը թախանձեն ձեր ազդու միջամտութիւնը այն միջոցներով, որ դուք յարմար կը դատէք, վերջ մը տալու համար բարբարոսական վարչութեան ներքեւ շարունակուած մեր անտանելի կացութեան:

ԼՈՆԴՈՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԸ

„Արեւելեան հարցի միջազգային միութեան" կողմէն հրաւիրուած ժողովը տեղի ունեցաւ Լոնդոն, փետրուար 23-ին, նախագահութեամբ մեր հարցի ջերմ համակրող Տ. Էստուրնել դը Կօնստանի, անդամ Ֆրանսայի սենատի: Իտալիոյ կողմէն եկած էր Լուճի Վիլլարի: Ֆրանսայէն „Պրօ Արմէնիայի" խմբագիր Պիեր Քիյար, եւ Ժան Լոնգէ: Ներկաներուն մէջ կը գտնուէին ի միջի այլոց հետեւեալ անձերը, Ս. Ստէվէնսըն, Մ. Նօէլ Բըքստըն, Դօկտօր Ռէյնօլդս, Դօկտօր Ֆէրբերն, Սաութվորքի եպիսկոպոսը, Շվան, կանոնիկոս Մաք-Քօլ, Պրօֆէսօր Բիլդ, Լօրդ Մօնկվէր, Սերբիայի դեսպանը եւ ուրիշ շատ շատերը:

Նախագահ Դը Կօնստան կարդաց բազմաթիւ ուրիշ հայասէրներու համակրական նամակները, որոնք ցաւ կը յայտնէին՝ որ անկարող եղան ներկայ լինել: Դը Կօնստան իր գեղեցիկ ճառին մէջ շատ մը ուրիշ խօսքերու հետ աւելցուց: „Մենք իրաւունք ունինք մեր անձնական տառապանքներովը չի շահագրգռուիլ, բայց իրաւունք չունինք չի շահագրգռուիլ տառապող մարդկութիւնովը: Ապա շեշտեց Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի բարեկամութեան եւ անոր յառաջ բերելիք օգուտներուն վրայ նոյն իսկ Արեւելեան խնդրոց մէջ: Իր ճառը աւարտեց հետեւեալ խօսքերով: Չը դադարինք նշաւակելէ Սուլթանի կառավարութիւնը իբր ոճիր եւ իբր ամօթ մեր քաղաքակրթութեան. բայց միանգամայն հրաւիրենք բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդները որ մեզի միանան վերջ դնելու համար այս խայտառակութեանը որոնց պատասխանատու են իրենք: Դէպի այս խնդիրը պիտի կոչենք ոչ միայն պետական մարդիկ, խորհրդարանները, փիլսոփաները, բանաստեղծները, եւ մարդասէրները որոնք թերեւս Անգլիոյ մէջ աւելի բազմաթիւ են քան այլուր, այլ բոլոր այն մարդիկը որոնք կարտադրեն՝ աշխատութեան մարդիկը":

Ապա խօսք առաւ Սաութվորքի եպիսկոպոսը եւ յայտնեց որ Ջէյմս Բրայս ամենանշանաւոր անձն է նախարարութեան մէջ, որ կը շարունակէ լօրդ Լէնզդաունին դժբախտաբար կիսաւարտ ձգած գործը: Դօկտօր Րէյնօլդս որ երկար տարիներ Հայաստան ապրած է, ողբալի մանրամասնութիւններ տուաւ երկրի մէջ տիրող սովի եւ թշուառութեան մասին որոնք կոտորածէն ողջ մնացողները կը սպառնան ջնջել:

Մեր թանկագին բարեկամ Պիեր Քիյար յիշեցուց որ միեւնոյն այդ սրահին մէջ 18 ամիս առաջ նոյնանպատակ ժողով մը տեղի ունեցած էր, որը ցարդ մեծ արդիւնք մը չունեցաւ եւ այդ բանին պատասխանատու է

ոչ միայն սուլթանի կառավարութիւնը, այլ և Անգլիոյ, Ֆրանսիայի և Իտալիոյ ազատ քաղաքացիները, որոնք պահանջած ուժովը չեն ազդեր իրենց կառավարութիւններուն վրայ։ Պատասխանատու ենք մենք և Հայերուն նկատմամբ,—որոնց տուինք մեր քաղաքակրթութեան ճաշակը, ազատութեան և արդարութեան գաղափարները"...

Կանոնիկոս Մակ-Քօլի, Բրքստընի և Բիթի և այլոց ճառերէն յետոյ՝ ժողովը ընդունեց հետևեալ բանաձևը՝

„Ժողովը իր խորին ցաւը կը յայտնէ, որ Բերլինեան 1878-ի Դաշնագրութեան 23 և 61-րդ յօդուածներուն մէջ պարունակուած հանգիսաւոր խոստումներուն հանդէպ՝ ստորագրող պետութիւնները ցարդ անկարող եղան ազդու միջոցներ ձեռք առնելու՝ Օսմանեան կայսրութեան եւրոպական և ասիական նահանգներուն մէջ բարենորոգումներ ներմուծելու համար։ Ժողովը՝ սաստկագին կը խնդրէ, որ այս պետութիւններէն և Ամերիկեան Միացեալ-Նահանգներէն ծրագիր մը մշակուի, որ կարելի ըլլայ հարկադրել սուլթանին՝ իրականացնելու տաճկական նահանգներուն մէջ արդար և մարդկային վարչութիւն մը"։

Այդ առիթով ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ՝ ի պատիւ Ջէյմս Բրայսի, որը առիթէն օգուտ քաղելով անգամ մըն ալ շեշտեց, որ իր մինիստրական պաշտօնին մէջ ևս պիտի շարունակէ ծառայել իր այն գաղափարներուն, որոնց նպատակն է բարեփոխել Հայաստանի վիճակը։ Իբրև արտայայտութիւն իրենց համակրանքին, Լոնդոնի Հայերը որոշած են յատուկ նուէր մը մատուցանել անուանի հայասէրին։

Ֆրանսիական հանրապետութեան նոր մինիստրութեանը մէջ մտաւ ականաւոր հրապարակախօս և քաղաքական գործիչ Ժորժ Կլեմանսօ, որ „Պր՝ Արմէնիա"-ի խմբագրական մարմինի անդամներից մէկն է, նրա հիմնարկութեան օրից սկսած։ „Դրօշակի՝ խմբագրութիւնը պարտք համարեց յատուկ հեռագրով շնորհաւորել հայկական դատի ազդեցիկ պաշտպանի այդ նոր և կարևոր անուանումը։

ՆԻՒԹԱՏԻՊԻՒՆ

Արեւմտեան Թուրքիոյ ուսցած է՝

Ռուսասան.—„ԴՐԱՄ" Կոմիտէն 6000 մր,
Գերմանիա.—Ա. Ղ. Էն 25 մր.
Անգլիա—Սկարբորո, Բիթիկ Բ. 50 մր.
Ընդհ. գումար 6075 մր.

Վ-ի Վրէժ Կոմիտէն՝

Գ. Յոլակ 10 ոսկի օսմ, Խիզախ 108 դահ., Վազգէն 60, Ուրւական 48, Օր. Արամի 40, Օր. Հրայրունի 40: Գումար 1376 դահ.

Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէն՝

ԱՆԴՐԱՊԱՏԻ ԿՕՄԻՏԷՆ՝ (յունուար—մայիս).— հետեւեալ խմբերից՝ Պեսօ 38 ռուբ. 35 կոպ. եւս 8. 10, Կարօ 6, Թումանեան Դժոխք 7, Բաբկէն Սիւնի 4. 35, Եռանդ 7, Կայծակ 4. 45, Գոհարինէ 5. 30, Շամիրամ 13. 20, Բաբկէն Սիւնի 6. 50, Թումանեան 6, Կախկա Կարօ 20, Արեւեսաւորաց 34. 10, Դժոխք 4. 50, Զարունի Բ. 7, Վառվառէ 11. 50, Յասմիկ 4, Զաւօ 5. 15, Կարօ 6· 20, Կայծակ 3. 50, Պեսօ 9. 50, Վազգէն 8, Զարունի Դ. 9, Գոհարինէ 6. 25, Խենթ 6, Շամիրամ 10. 05, Զաւօ 5. 15, եւս 5. 65, Բաբկէն Սիւնի 6, Թումանեան 6, Զարունի 9, Խրախոյս 18, Դրօշակ 20. 25, Յասմիկ 10. 30, Պեսօ 9. 50, Դժոխք 6, Եռանդ 3. 40, Կարօ 5. 95, Վազգէն 9. 50, Պեսօ 9. 50, Տալորիկ 10, Զալալեանց 34, եւս 52, Արտու 15. 50, եւս 25, Գոհարինէ 12, Կայծակ 3, Թումանեան 8, Դժոխք 5, Փարոս 105, Արեւեսաւորաց 9, Յասմիկ 10, Զաւօ 25, Շամիրամ 21, Սիրողների ներկայաց. 67. 35, Ոսկեմայրի ենթակոմիտէից 349, Հանգանակութիւնից № միջոց· 610, Սանմանաբերդի վանառականներից 60, Լուսամոմից (Զնորհնէի) 71, 15, Սարվազներից № 2 երկարներ 205 հաս: Գումար 1867 ռուբ. 70 կոպ.

ԱԼԱՇԱՆԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷՆ՝ (1905 յուն.—հոկտեմբեր).— հետեւեալ խմբերից՝ Թորգոմ 9 ռուբ· 20 կոպ. Լեւոնիկ 10. 70, Պատեան 7. 05, Երկուք 14. 20, Թորգոմ 4· 45, Լեւոնիկ 9, Պատեան 7. 05, Երկուք 14· 65, Խրաս 16. 65, Մերունի 47. 90, Խիզախ 10, Կամար 2. 50, Թորգոմ 4· 75, Լեւոնիկ 4. 05· Պատեան 7. 40, Որոս 17. 70, Մելիք 5. 25, Փոքորիկ 3. 75, Որոս 17. 60, Փոքորիկ 5· 45, Արշաւանք 1. 95, Սեր 3, Տօգոյ 8· 50, Կարկուս 15. 30, Հերոսունի 10. 40, Հարազատ 32. 20, Հայունի 3. 60, Ասակերտական Կոկոն 15, Ասակերտական Ծլած հինգ ցիւղ 10. 02, Որոս 17. 60, Փոքորիկ 4. 05, Արշաւանք 1. 95, Սէր 3, Խիզախ 20, Որոս 17. 60, Շիրակ 6. 30, Արշաւանք 3. 80, Կայծակ 4. 30, Արամ 6. 80, Նիզակ 17. 95, Թորգոմ 4· 75, Լեւոնիկ 4. 05, Խիզախ 20, Որոս 18. 10, Մելիք 5. 25, Փոքորիկ 4· 55, Արշաւանք 3. 50, Կայծակ 4. Սասուն 8· 85. Սէր 3, Դժոխք 4.30, Հրդեհ 5· 10, Խիզախ 10. 50, Փոքորիկ 5. 40, Արշաւանք 1. 45, Դժոխք 9. 70. Թորգոմ 13 65, Լեւոնիկ 13· 80, Մերունի 65, Որոս 17. 60, Մելիք 21, Շիրակ 26, Արշաւանք 1. 15, Սէր 6, Հերոսունի 16. 95, Հարազատ 15. 40, Ասակերտական Կոկոն 7, Սէր 3, Նիզակ 31· 50, Փոքորիկ 7, Պիկնիկից 16. 53, Գրքերի վաճ. 5· 90: Գումար 802 ռուբ· 60 կոպ.

ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷՆ՝ (1905 թ· յունուար 1-ից մինչեւ 1906 յունուար 1-ը) Տիզակ խ. 6 ռուբ· 50 կոպ. Եղնախոս 14. 26, Տիզակ 7, Սամպառիմ 3. 50, Մանիշակ 10, Արծաթ 7, Խոփ 8, Բարաղբիւր 7. 10, Արամ 9, Օղի ծախող 10, Փառնէրուէն 2, Արամ 13. 50, Ղահրամանեան 3, Ոդնաշէն 5, Օսխիիզ 4, Հոնաշէն 6, Խոյլու 6, Ցովակիմից 4, Վերդի 3, Եղնախոս 5, Մանուշակից եւ Խազիլից 6. 50, Արծիւ խ. 5. Վանք 3, Խիզախ 3, Վասպուրական 5, Ղարաբէգից 25, Արծրունի խ· Ուղտաքաղաք 25, Եւս 19, Նոյն էաղ. Վարդ 8, Քարտաշ 10, Խանասոր 10. 50, Արծրունի ուղտաքաղաք 32, 1 հաս Տեր. ասրն. 25 հաս փամփ. Վրէժ 3, Արծիւ Վասպուրական 2. 20, Շիրակ 6. 62, Լուսաւորիչ 16. 76, Արծիւ Վասպուրական 2. 20, Ուղիի վերայ 5, Արարատ 10, Առիւծ 11. 50, Նասրանի 30, Ծարգողից 9, Մուտ 30. 50, Բողոքաց 3. 10, Լուսաւորիչ Գեղ խ. 14, Առիւծ 13. 50. Խենթ 53, Լուսին 5. 70, Կայսրան 43. 50, Բողոք 1. 60, Ներկայացումից 132. 20, Ներ. Ս. Մ. Բ. 2, Մշակ խ. Խ-եանցի հանգ. 62, Արշալոյս խ. Ն-եանցից հանգ. 24, Ոսկանապատ 3. 60, Առիւծ 15. 50, Նոր Աղբիւր 10. 50, Զինուորապետ խ. 3. 70, Առիւծ 13. 50, Ցուլի 3. 35, Ցոյս խ. 19, Սպիտակ 86. 50, Ցոյս 10. 50, Բարտաշ 12, Բարտաշ խ. 18. 81, Եղվարդից 1905 վնար. 36, Արարատ խ. 28, Առիւծ 40. 50, Խանասոր 21, Միրզից եւէր 10, Ցոյս 12. 20, Նասրանի խ. 31. 50, Խենթ 38, Մաթէգ. 5. 50, Նոր աղբիւր 9, Կարմիր Խաչ 25, Զէնքի վաճառումից օգուտ 17: Գումար 1242 ռուբ. 90 կոպ.

ԾԱՂԿԱՁՈՐԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷՆ՝ (1905 թ. յունուարից — յունիս) Եռանդ խ. 4. 50, Նէր Հզօրեանից 50, Սուրբ գիւղի Կայծակ խ. 11. 50, Ցոյն գ. Ազրահել խ· 1. 80, Կեսոն գիւղի Առագիլ 8. 10, Փերսան գիւղի Կտրիչ խ. 6. 60, Փարաձոր գիւղի Կտրիչ խ. 4. 40, Ոսկեձոր գ. Երկաթ խ. 2. 05, Վռամշապուհ գիւղի հետեւեալ խմբերից՝ Կայծակ 4, Խանասոր 6. 85, Վրէժխնդիր 9. 60, Սաքաթլու գիւղից 2, Արշաւանք խ. 30, Անման 3. 20, Արձագանք 17, Սուրբ Խաչ 4. 60, Թնդանօթ 14. 30, Նէր Հրաբուխից 6, Եռանդ խ. 28· 50, Սուրբ գիւղի Կայծակ խ. 9. 50, Ցոյն գ. Ազրահել խ. 2· 40, Ցոյն խ-ից եւէր 5, հետեւ. խմբ.՝ Սուրբ Խաչ 8. 50 Եռանդ 15· 80, Շտուրմ 3, Այգի 4. 80, Անուշ 6. 80, Լոյս 9· 50, Թնդանօթ 39, Վրէժխնդիր 6. 70, Խանասոր 9. 15, Փրփուր 6. 30, Կուկուճեանց 16, Արշաւանք 22, Բեսոն գ. Ազազիլ խ 10. 90, Ցոյն գ. Աշխատասէր խ· 9. 40, Ցոյն գ. Վրէժառու 3, Վռամշապուհ գիւղի Կայծակ խ· 15. 87, Ցոյն գ. Կտրիչ խ. 5· 40, Փերսանդ գիւղի Կտրիչ խ· 7. 20, Բարաձոր գ. Աշխատասէր խ. 9. 25, Ոսկեձոր գ. Երկաթ խ· 5. 10. Ցոյն գ. Երծաթ խ. 3. Լեռ գ· Բաղդր խ. 8. Ցոյն գ. Ազնիւ խ. 6. 65, Զօրաւոր գ. Ս. Խաչ խ· 4. 40, Ն. գ. Մասիս խ. 2. 50, Սուրբ գ. հետեւ. խմբերից՝ Կայծակ 11. 60, Ազրահել 10. 30, Զօրաւոր 8. 40, Հրաբուխ 10. 30, Ջեալդ գիւղի Փոքորիկ խ. 8. 60, Վարդիթեր գ. տասը խ· 11. 55, հետեւեալ խմբերից՝ Հոգեւոր 1. 40, Բաջասիրս 1. 80, Բրիստոնէական 0. 70, Ծաղիկ 1, Հաւատարիմ 0. 60, Հաշտարար 0. 80, Դրոմբ 1. 40, Ազգասէր 1, Բարաղբիւր գ. խմբեր. Արծիւ 11. 40, Սարսափ 1. 20, Ս. Կարապետ 1. 10, Եփրատ գիւղի Սոսենց խ. 11, Ցոյն խմբից եւէր 2, Թոփլու Ղազար գ· Սեպուհ խ. 6. 50, Բիւլ գ. Ոսկի խ. 3, Ուբբ պատկերներից 1. 60: Գումար 577 ռ. 33 կ.

(Շարունակելի)